

Matas Krygeris

RŪSTŪS PRISIMINIMAI

Matas Krygeris

RŪSTŪS
PRISIMINIMAI

Lietuvos technikos muziejus

Kaunas, 1994

Matas Krygeris.
RŪSTŪS PRISIMINIMAI.
Atsiminimai

Tekstą rinko ir ruošė spaudai Algirdas Garmzjukas
Maketavo Saulius Štulas
Dailininkas ir fotografas Gytis Ramoška

Pasirašyta spaudai 1994.10.17. SL 894. Formatas 60x84 1/16
Garnitūra "Helvetica", 10 punktų. Ofsetinė spauda.
5 spaudos lankai. Tiražas 2000 egz. Užsakymo nr 21431
Lietuvos technikos muziejaus leidykla "Plieno sparnai".
Veiverių 132, Kaunas 3010
Spaustuvė "Raidė"
Spaustuviniųų 11, Kaunas 3000

© M.Krygeris, 1994.

ISBN 9986-557-02-X

Ižangos žodis

Laikas bėga greitai, nusinešdamas žmogaus gyvenimą ir istorijos akimirkas. Gyvenimo saulėlydyje bičiuliai daug kartų ragino parašyti prisiminimus. Likimas man lėmė būti Nepriklausomos Lietuvos prokuratūros apylinkės, apygardos bei ypatingoju tarytoju. Šiuose prisiminiuose pasakoju tik apie keturias bylas.

1934 m. teko tirti Klaipėdos hitlerininkų bylą. Tai svarbi istorinė byla, kuria domėjosi ne tik Lietuvos ir Vokietijos, bet ir Europos bei Amerikos didžioji spauda. Kitas tris bylas prokuratūra man perdavė jau po 1940 m. birželio 15 d., pirmomis sovietinės okupacijos dienomis (tuo metu buvau ypatingasis tarytojas). Siaubinga Lietuvoje buvo 1941 metų vasara. Po brutalių raudonųjų okupantų organizuotų trėmimų Lietuvą prislėgė rudoji svastika. Lietuvos Laikinoji vyriausybė mane paskyrė Šiaulių apygardos teismo prokuroru. Klaidios tai buvo pareigos. Prisiminiuose aprašiau išgyvenimus prokuratūroje ir Šiauliu bei Tilžės kalėjimuose.

Ir sovietinės, ir nacistinės okupacijų metais sunkus man buvo Temidės rūbas. Kiek galėjau, gelbėjau lietuvius nuo okupantų smurto. Rašau istorijai. Jai būtina tiesa - be politikos ir "baltų dėmių". Turį būti aiški riba tarp gėrio ir blogio. Šia proga nuoširdžiai dėkoju visiems, padėjusiems man šiuos prisiminimus parengti ir išleisti

I. Klaipėdos hitlerininkų byla

Šios bylos Lietuvos archyvuose nėra. Ją 1942 metais iš Kauno į Karaliaučių išvežė gestapas, ypatingai domėjėsis šia byla. Hitlerinis fašizmas nugrimzdo į praeitį, bet jo šaknys kai kur išliko, dabar kalbama ir rašoma apie jo atgaus - neonacizmą.

D. Monstavičius

Klaipėdos hitlerininkų tardymas truko nuo 1934 m. vasario 11 d. iki rugpjūčio 22 d. Bylos medžiagą sudarė 12 tūkstančių lapų, surištų į 32 tomus. Šios didžiulės bylos parengtinį tardymą atliko tardytojai Liudvikas Nezabitauskas (mirė 1937 m.), Vytautas Bulota (mirė 1991 m. JAV) ir Matas Krygeris. Tardymo priežiūrą vykdė Apeliacinių rūmų prokuroro padėjėjas Dionizas Monstavičius (mirė 1966 m. JAV). Jį 1942 metais suėmė gestapas ir iki karo pabaigos kalino Sachsenhauzeno koncentracijos stovykloje. 1948 m. Vakarų Vokietijoje, Heidelbergo universitete jis apgynė disertaciją tema "Klaipėdos krašto byla" ("Der Memelländische Prozess"), už kurią gavo teisės mokslų daktaro laipsnį. Disertacijai panaudojo bylos kaltinamojo akto medžiagą. Šis aktas išspausdintas 528 puslapių knyga. Po vieną

Klaipėdos hitlerininkų tardymas truko nuo 1934 m. vasario 11 d. iki rugpjūčio 22 d. Bylos medžiagą sudarė 12 tūkstančių lapų, surištų į 32 tomus. Šios didžiulės bylos parengtinį tardymą atliko tardytojai Liudvikas Nezabitauskas (mirė 1937 m.), Vytautas Bulota (mirė 1991 m. JAV) ir Matas Krygeris. Tardymo priežiūrą vykdė Apeliacinių rūmų prokuroro padėjėjas Dionizas Monstavičius (mirė 1966 m. JAV). Jį 1942 metais suėmė gestapas ir iki karo pabaigos kalino Sach-

L. Nezabitauskas

jos egzempliorių gavo visi 122 teisiamieji. Keli šio niūraus dokumento egzemplioriai išliko bibliotekose ir archyvuose. E. Noimano, T. Zaso ir kitų bylos kaltinamasis aktas yra svarbus šaltinis istorikams, besidomintiems Klaipėdos krašto problemomis.

Po Pirmojo pasaulinio karo Klaipėdos kraštas buvo atskirtas nuo Vokietijos ir pavestas Antantei, o 1923 metais prijungtas prie Lietuvos gana sunkiomis sąlygomis. Lietuvos suverenumas krašte buvo labai apribotas. Konvencijos nustatyta šiam kraštui, kaip autonominiam vienetui, valdymo tvarka buvo naudinga Vokietijos agentų revanšistinei veiklai.

Lietuvos valdžią Klaipėdoje atstovavo Prezidento skiriamas gubernatorius. Įstatymų leidimas paikintas Seimeliui, krašto gyventojų renkamam trejiems metams, o vykdomoji valdžia - Direktorijai, turinčiai Seimelio pasitikėjimą. Konservatyvios, reakcingos vokiečių Žemės ūkio ir Tautos politinės partijos sudarė Seimelyje daugumos bloką ir klusniai vykdė Vokietijos revanšistinę politiką. Žemės ūkio partija, kuriai vadovavo dvarininkai ir stambūs žemvaldžiai, veikė kaime, o Tautos partija jungė miesto pramonininkus, prekybininkus, valdininkus ir dalį amatininkų. Šios partijos labai daug prisidėjo prie revanšistinio nacistinio judėjimo Klaipėdos krašte.

V. Bulota

M. Krygers

Autonominė valdžia, iš esmės patekusį į Vokietijos agentų rankas, savo žinioje turėjo švietimą, Bažnyčią, krašto policiją, sveikatos apsaugą, socialinį aprūpinimą ir, iš dalies, finansus. Vokietijos generalinis konsulas Klaipėdoje - tarsi generalinis štabas - vadovavo vokiečių revanšistinei veiklai ir nustatinėjo politinio

veikimo gaires. Jis turėjo vyriausiąjį konsulą ir du vicekonsulus, visą būrį sekretorių ir šimtus agentų.

Per 1923 metų optavimą konsulato pastangomis visi Klaipėdos krašte gyvenę atėjęnai vokiečiai, kad krašte nesusilpnėtų vokiškasis elementas, ne išvyko į Vokietiją, bet pasistengė gauti Lietuvos pilietybę ir tarnybas Klaipėdos krašto įstaigose. Už tai Vokietijos vyriausybė jiems mokėjo didelius atlyginimų priedus.

Klaipėdos krašte išliko svarbiausieji Vokietijos įstatymai ir senasis vokiečių administracijos aparatas. Dėl to beveik visi Klaipėdos krašto valdininkai, mokytojai, teisėjai, miškininkai, policijos darbuotojai buvo priešlietuviško nusistatymo vokiečiai, aktyvūs Vokietijos agentų, vykriedžiųjų krašte revanšistinę ardomąją veiklą, pagalbininkai. Be to, vokiečių kontroluojamos autonominės valdžios įstaigos krašte pripažino tik Vokietijos aukštųjų mokyklų diplomus. Inžinieriai, gydytojai, teisininkai, miškininkai kvalifikacinius egzaminus laikė Vokietijoje. Jų metu buvo žiūrima, kiek tas valdininkas tinka krašto vokiškumui palaikyti. Atvykę be vokiečių generalinio konsulato ar kitų vokiškų įstaigų teigiamos atestacijos, egzaminų neišlaikydavo.

Per revanšistų rankose buvusį "Kulturbundą" iš Vokietijos įplaukdavo piniginės lėšos Seimelio rinkimams ir pašalpos visokioms vokiečių kultūrinėms organizacijoms bei stipendijoms. Stipendininkai duodavo pasizadėjimą, kad baigę mokslus Vokietijoje, grįš į Klaipėdos kraštą ir dirbs jame vokiškumui palaikyti. "Kulturbundas", apie kurį grupavosi visokie chorai, orkestrai, giedotojų, sporto, turizmo ir kitokios draugijos, ypač didelį dėmesį skyrė jaunimo vokietinimui. Ši Vokietijos revanšistinė organizacija krašte plačiai vykdė propagandą prieš Lietuvą.

Autonominės valdžios išlaikomos mokyklose buvo mokoma tik iš vokiškojo nacionalizmo dvasia parašytų vadovėlių. Vaikai mokyklose lietuvių kalbos nepramokdavo daugiau, nei išmoko šeimose. Kai kuriose mokyklose mokytojai liepdavo per pamokas giedoti Vokietijos himną "Deutschland, Deutschland ueber alles".

Klaipėdos krašto revanšistinei veiklai finansuoti Vokietijoje buvo įkurta specialios kredito bendrovės. Krašte vokiečių laikraščiai leisti tik Vokietijos lėšomis, gautomis per specialiai tam Berlyne įsteigtą bendrovę "Konkordija". Šių bendrovių pervesti į Karaliaučiaus ir Tilžės bankus pinigai į Klaipėdą pakliūdavo diplomatinuose paketuose per Vokietijos konsulato tarnautojus ar kitus patikimus asmenis. Žemės ūkio partija

Klaipėdoje turėjo savo Žemės banką (Landfaßtsbanka), kuriame buvo užslėptos specialios paskirties nelegalios kredito įstaigos "Agrarija" ir "Kreditterbandas".

Vokietijos revanšistinės organizacijos per savo agentus Klaipėdos krašte rūpinosi neišleisti iš savo rankų Seimelio vadovybės, Direktorijos, magistrato, savivaldybių, socialinio draudimo įstaigos, prekybos, žemės ūkio, amatų, žvejų bei darbininkų rūmų ir t.t. Tam tikslui naudotos įvairios priemonės: didelės sumos rinkiminei propagandai, pigūs kredita, pašalpos, privilegijos, lengvatos žemės ūkio gaminiams ir gyvuliams išvežti į Vokietiją, pažadai, prievarta, gašdinimai. Taip minėtos organizacijos, pasinaudodamos Klaipėdos kraštui suteikta autonomia, visą kraštą apšodino savo agentais, kurie viešai ir slaptaio kovojo su lietuvių tauta ir valstybe, terorizavo krašto lietuvius, šalino iš mokyklų, teismų, Bažnyčios ir kitų viešų įstaigų lietuvių kalbą. Tai jie vadino "autonomijos gynimu".

Politinis Vokietijos gyvenimas per vieną dešimtmetį po Pirmojo pasaulinio karo pasikeitė. Vokietija artėjo į hiterinį fašizmą. Hitleris, savo knygoje "Mein Kampf" išdėstęs Vokietijos fašistų rasistinę programą, nurodė, kad naujoji Vokietija turi būti pasaulinė jėga ir viešpatauti pasaulyje. Tai pasiekti Vokietija gali tik praplėsdama savo teritoriją. Pirmiausia ji turinti ginkluota jėga susigrąžinti prarastus kraštus. Tiems kraštams susigrąžinti buvo numatytas dvejetainis partijos (NSDAP) vaidmuo - parengti ginkluotą sukilimą krašte ir suteikti jam ginkluotą pagalbą. 1931 m. birželio 29 d. Tilžėje įvykusiame nacistų susibūrimo NSDAP propagandos skyriaus vedėjas J. Gebelsas nurodė, kad partijos politikos uždavins esąs atstatyti Vokietijos ikikarinės sienas, atplėsti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos ir jį vėl prijungti prie Vokietijos, o svarbiausia - "susprogdinti barjerus, kurie Vokietijai uždaro kelią į Rytus". Hitlerininkų programoje buvo kreipiamas vokiečių žvilgnis į Rytų šalis, jie buvo rengiami žygiui į Rytus ("Drang nach Osten").

1933 m. sausio 30 d. Adolfas Hitleris paskiriamas Vokietijos reicho kancleriu. Tai - juoda Lietuvai ir visai Europai diena. 1933 m. vasario 3 d. jis sukvietė generolus ir jiems pareiškė, kad vokiečių tautai gyvybinės erdvės per maža, todėl reikia praplėsti reicho teritoriją ir artimiausiu laiku pasirošti karui, užtikrinamam naujajai Vokietijai visagalybę ir viešpatavimą planetoje. Taip, hitlerininkams atėjus į valdžią, revanšas ir agresija tapo oficialia Vokietijos vyriausybės politika.

Tuo metu hitlerinis virusas Klaipėdos krašte sparčiai plito. Prasi-
dėjo hitleriniai ekscesai. Jaunimas pradėjo sveikintis šūkiu "Heil Hitler!",
ant sienų tepioti svastikas ir viešai dainuoti smogikų dainas. 1933 m.
gegužės 22 d. vyko Klaipėdos Seimelio rinkimai. Klaipėdos NSDAP
slaptasis skyrius, įsteigtas 1928 metais pastoriaus T. Zaso, prokuroro
H. Ropo ir kitų iniciatyva, nutarė, kad atėjo laikas pasirodyti viešai su savo
kandidatų sąrašu. Šiam sumanymui pritarė Tilžės NSDAP skyriaus
vadovas H. Mozeris (jis kartu buvo ir Klaipėdos krašto NSDAP komisaras)
bei Rytprūsių oberprezidentas E. Kochas. Sąrašas pavadintas Krikščio-
nių socialistų darbininkų sąjungos (CSA) vardu.

CSA į rinkimus išėjo su šūkiais prieš senąsias partijas, pirklius,
dvarininkus, spekuliantus. Vokietijos konsulatui nurodžius, sąrašo Nr. 7
rinkiminę kampaniją rėmė vietiniai vokiečiai laikraščiai. Visi 18 šio sąrašo
kandidatų pateko į miesto Seimelį ir sudarė jame Daugumos frakciją,
kurios pirmininku tapo T. Zesas. Frakcija nutarė legalizuoti slaptą NSDAP
Klaipėdos skyrių. Parengė naujai steigiamos partijos įstatus, ją pavadino
tuo pačiu CSA vardu. Partija įregistruota Klaipėdos valsčiaus teisme
1933 m. birželio 15 dieną.

Iš Vokietijos gauti nurodymai plėsti nacistinį judėjimą visame
krašte. CSA pradėjo steigti skyrius Šilutėje, Pagėgiuose ir kitur. Seniejį
Žemės ūkio partijos vadai nesutiko, kad Zesas vadovautų visam kraštui.
Seimelio pirmininkas K. Dresleris tarėsi Tilžėje su H. Mozeriu ir Kara-
liaučiuje su E. Kochu dėl naujo vado paskyrimo. Šioms pareigoms pa-
rinktas veterinarijos gydytojas E. Noimanas. Jis buvo baigęs Vokietijoje
aukštąjį mokslą, turėjo pažinčių su NSDAP veikėjais, buvo aktyvus
NSDAP narys, lankė specialius NSDAP vadų kursus Bavarijoje. Hitlerio
pavadojuotas R. Hesas paskyrė Noimaną Klaipėdos krašto nacistų vadu.

Zesas su tuo nesutiko, nes, jo manymu, nacistinio judėjimo lai-
mėjimai krašte esą vien jo nuopelnas ir jis turįs vadovauti toliau. Įvyko
derybos Klaipėdoje, Tilžėje, Karaliaučiuje ir pagaliau centrinėje NSDAP
būstinėje Berlyne, kurių metu bandyta Zasą įkalbėti, kad šis pripažintų
Noimaną krašto vadu, o pats pasilikytų vadovauti Klaipėdos miestui.
Zesas tai padaryti atsisakė. Nepavykus susitarti, Dresleris, Noimanas ir
kiti 1933 m. birželio 21 d. įsteigė naują nacistinę partiją - Socialistine
tautos sąjungą (Sovog). Klaipėdos miesto Seimelio CSA frakcijos 9
atstovai nuo Zaso atsimetė ir prisijungė prie Noimano.

Taip 1933 metais Klaipėdos krašte įkurtos dvi nacistinės organi-
zacijos, laikytos legaliomis, draudžiant užsiminėti priešvalstybine veikla:

Teodoro fon Zaso vadovaujama CSA ir Ernesto Noimano vadovaujama
Sovog. Abiejų partijų vadai priklausė Vokietijos NSDAP. Jų vadovauja-
mos partijos perėmė NSDAP programą bei struktūrą ir buvo šios partijos
filijomis. Abiejose partijose įgyvendintas griežtas fašistinis vado princi-
pas. Zesas ir Noimanas savo partijose turėjo aukščiausią įsakymų galią,
jiems buvo subordinuoti visi žemesnieji vadai bei iliniai nariai. Be to,
nariai buvo pavaldūs savo tiesioginiams vadui. Iš jų reikalauta griežtos
drausmės ir paklusnumo. Zaso pavadojuotoju, vadinamu adjutantu, buvo
Klaipėdos apygardos teismo prokuroras H. Ropas, Noimano - Landsaft-
banko direktorius V. Bertulitis. Pastarasis iš Berlyne asignuojamų na-
cistiniam judėjimui remti lėšų apmokėdavo Sovog sąskaitas ir komen-
danto uždėtas už armojamą veiklą noimaninkams baudas. Zesas ir
Noimanas savo partijoms paskyrė propagandos skyrių vedėjus, smog-
giamųjų būrių vadus, raštinės vedėjus ir Klaipėdos miesto bei apskričių
vadus. Pastarieji skyrė ir šalino grupių vadus, o šie - mieste blokų ir kaime
celių vadus. Tarp partijos vadovybės ir narių buvo palaikomi glaudūs
ryšiai. Apskričių vadai turėjo savo biurus. Grupių vadai kas savaitė
rinkdavosi apskrities biure ir jo vadui raštu ar žodžiu pranešdavo apie
grupės veiklą, o šis perduodavo jiems partijos vadovybės paliepimus bei
propagandinę medžiagą. Grupių vadai savo ruožtu per celių vadus
palaikė ryšį su nariais. CSA ir Sovog per savo padalinius apėmė visą
Klaipėdos kraštą. Visiems nariams partijos vado įsakymas buvo šventas.
Apskričių vadams priklausė visi apskrityje esantys partijos padaliniai bei
smogiamieji būriai. CSA turėjo 2258, o Sovog - 5986 narius, kurių tarpe
buvo Vokietijos atsargos karininkų, viršelių, puskarininkių, kareivių, poli-
cinkų, girininkų ir kitų. Šios partijos vadovavosi Vokietijos ultrašovinistų
ir revanšistų idėjomis. Abiejų partijų propagandos skyrių vedėjai rūpinosi
nacistinio judėjimo plėtimu ir jo tikslų propagavimu Klaipėdos krašte.
Svarbiausias tikslas buvo ruošti ginkluotam sukilimui.

CSA ir Sovog partijose nuolat vyko narių, ypač įvairaus rango vadų,
politinis švietimas. Iš grupių vadų reikalauta, kad jie į revanšistinę veiklą
įtrauktų kiekvieną kaimą ir kiekvieną žmogų. "Jei visos šios sąlygos bus
įvykdytos, - pasakytas Noimano instrukcijoje, - tai krašto vadas gali būti
tikras, kad paspaudus mygtuką, sujudės ir paskutinis partijos draugas."

1933 metais Klaipėdos krašto vokiečių kultūrinės draugijos, ūkinės
organizacijos, gyvulių supirkimo bei kredito bendrovės, krašto policija ir
visas autonominės valdžios aparatas persijungė ant nacistinių bėgių ir
tapo hitlerininkų įrankiu. Vokietininkų spauda, Klaipėdos krašto Bažnyčia,

dvasininkai ir mokytojai atvirai propagavo nacizmą. Mokyklose kabėjo A.Hitlerio, J.Gebelso, H.Geringo portretai. Mokiniai piešimo sąsiuvinuose piešė svastikas. Lietuvių kalba buvo ignoruojama, autonominėse įstaigose kalbėta vokiškai. Žemės ūkio partija įsijungė į Sovog ir jos Seimelio frakcija subordinauosi Noimanui. Seimelio pirmininkas Dresleris pateikdavo Noimanui peržiūrėti visų įstatymų projektus. Seimelio raštinėje buvo rašomi nacistų raštai, partijos vado instrukcijos, dauginamos smogikų kovos dainos.

1933 metų rudenį ir žiemą nacistai per Sovog suaktyvino krašte ardomąją veiklą. Apylinkių, bloku, grupių ir celių vadai šaukė slaptus susirinkimus, vadinamuosius celių vakarus, į kuriuos galėjo patekti tik žiniosieji slaptažodžiai. Lauke pataliuodavo sargyba, kuri šūviu perspėdavo apie besiantinančius pasienio policininkus. Uniformuoti smogikai, dainuodami kovos dainas, marširuodavo pletais, skelbė greitą sukilimą ir kėlė paniką. Iš smogikų sukurtos teroristų grupės, turėjusios slopinti Klaipėdos krašto lietuvių organizacijų veiklą, ardyti jų susirinkimus, terorizuoti narius.

Savo slaptai veikai apsaugoti ir krašto gyventojams įbauginti hitlerininkai panaudojo smurtą. Per kratą pas Šilutės apskrities Sovog vadą P.Brokoplą rastas Užleknųjų grupės vado V.Lemkės 1933 m. gruodžio 6 d. savaitinis pranešimas apie grupės veiklą, kuriame tarp kitko pasakyta: "... Kai dėl celių vakarų, tai kiekvienas narys yra įpareigotas nieko nesakyti savo šeimynai. Kas iš narių lengvapėdiškai suteiks medžiagos šnipams arba didlietuviams, pasmerkiamas mirti. (Parašas) Vilius Lemkė."

Smogikų organizavimui Klaipėdos krašte vadovavo Tilžės policijos direktorius ir smogikų vadas Hofmanas, su kuriuo krašto smogikai palaikė glaudų ryšį, pereinami į Vokietiją su sienos perėjimo kortelėmis. CSA ir Sovog smogikai Vokietijos SA (smogikų būrius) laikė sau pavyzdžiu ir iš jų mokėsi. Zaso ir Noimano smogikai slaptai miškuose ir laukuose darė karinius pratimus. Jie buvo apmokomi naudotis kariškais šautuvais, kuokosvaizdžiais, sprogstamosiomis medžiagomis, mėtyti granatas, saugotis priešio lėktuvų, kasti apkasus ir t.t. Juos apmokė iš Vokietijos atsiųsti instruktoriai. Ginklai taip pat buvo gaunami iš Vokietijos. Kai kurie iš Noimano ir Zaso smogikų vykdavo į Vokietiją ir patys ten dalyvaudavo SA kariniuose pratimuose, o kiti buvo siunčiami į SA vadų kursus. CSA ir Sovog smogikų užsiėmimai buvo laikomi griežtoje paslapyje, už kurios

išdavimą grėsė mirties bausmė. Besimokantis jaunimas į smogikus buvo įtraukiamas per mokyklas. Taip Klaipėdos krašte formuota hitlerinė penktoji kolona.

CSA ir Sovog vadovybės, remiamos Rytprūsių smogikų dalinių, sparčiai ruošėsi ginkluotam sukilimui. Pradžioje sukilimas planuotas pradėti 1934 m. sausio 18 d., vėliau atidėtas iki pavasario. Tačiau 1934 m. vasario 9 d. prasidėjo nacių areštai. Tuo metu Sovog smogikai suaktyvino terorą. Vasario 10 d., pas valstietį Miką Gibišą vykstant suaktyvino terorą. Vasario 10 d., pas valstietį Miką Gibišą vykstant jaunųjų ūkininkų ratelio susirinkimui, Šilutės teroristų grupės narys Ernstas Valaitis pro langą šovė į lubas ir sukėlė paniką. Prie namo sniege jis paliko nupieštas svastikas ir įrašą: "Gibišai, tu krašto išdavikas". Kovo 18 dieną tos pačios grupės teroristai įsibrovė į Lietuvos ūkininkų draugijos valdybos posėdį ir, šaukdami "Raus Szemaiten!", jį nutraukė. Kovo mėnesį Grabupių kaime per kratas iš Sovog narių atimta daug ginklų, kuriuos pasienio policininkui padėjo gabenti to kaimo gyventojas Vilhelmas Lopas. Sovog teroristai nutarė už tai Lopą nužudyti. Gegužės 14 d. naktį Ernstas Valaitis šovė į jį miegantį pro langą. Kulka, pramušusi stiklą ir perėjusi patalus, pataikė Lopui į dešinę ranką ir sutrupino kaulą. Ta pati teroristų grupė rengėsi suprogdinti Šilutės saugumo policijos patalpas, bet šio sumanymo įgyvendinti nespėjo.

1934 m. vasario 9 d. kvociamas Klaipėdos teismo vyriausias vachmistras J.Jesutis prisipažino su T.Zasu, V.Prysu, H.Ropu, H.Mozeriu ir kitais dalyvavęs derybose NSDAP centrinėje būstinėje Berlyne sprendžiant ginčą, kas turi būti Klaipėdos krašto vadovu. Kvociamas Prysas tai paneigė, tačiau akistatoje su Jesučiu prisipažino tose derybose dalyvavęs ir pritaręs Noimano kandidatūrai. Apie šį prisipažinimą Prysas informavo Vokietijos konsulatą. Dėl slaptų NSDAP ir Sovog ryšių atskleidimo sunerimo ir Vokietijos konsulatas Klaipėdoje, ir Mozeris Tilžėje, ir Sovog vadovybė. Hitlerininkai Jesutį laikė išdaviku.

1934 m. kovo 23 d. 18 val. Jesutis negrįžo iš darbo, jis dingo be žinios. Balandžio 15 d. žvejai Jūros upėje pastebėjo žmogaus lavoną. Ištraukus jį iš vandens, drabužiuose rastas J.Jesučio pasas. Gydytojai ekspertai nustatė, kad Jesutis pasmaugtas ir po to įmestas į vandenį. Po tardymo pasitvirtino, kad Jesutis nužudytas, kaip pavojingas liudytojas hitlerininkų byloje. Iš Klaipėdos jį negyva automobiliu atvežė į Opstainių kaimą, perkėlė į vežimą, paskui į valtį, iš kurios Jūros upės viduryje įmetė

j vandenį. Jesučio žudikams ir lavono transportuotojams Tilžės NSDAP vadas H. Mozeris išmokėjo iš viso 7000 litų ir 1500 markių.

1934 m. liepos 25 d. hitlerininkams nepavyko Vienoje įvykdyti valstybinio perversmo ir prijungti Austriją prie Vokietijos. Žlugus pučui, Austrijos kanclerio E. Dolfuso žudikas pakartas, o Vokietijos agentai pabėgę į Jugoslaviją ir Vokietiją. Klaipešius hitlerininkų bylos parengtinio tardymo, kurio pradžia sutapo su Austrijos nacių rengto perversmo žlugimu, metu išaiškinti ir suimti Jesučio žudikai.

1934 metų įvykiai Austrijoje ir Vokietijoje turėjo didelį poveikį Klaipešės bylai. Birželio 30 d. naktį Hitleris susidorėjo su SA štabo viršininku Reicho ministru E. Remu ir kitais smogikų vadais, apkaltais organizavus prieš jį sąmokslą. Tą naktį sunaikinti 1184 smogikai. Po šių skerdynių areštai dar tęsėsi visą vasarą. Rugsėjo pradžioje Kuršių kopomis į Lietuvą atbėgo vienas žymesnių SA vadų - NSDAP Goldapės apskrities darbo fronto vadas Vilius Chmara, kurį man teko tardyti. Tardomas jis parodė: *"Rugsėjo 2 dieną buvau suimtas. Manęs laukė esesininkai su rimbais. Paprastai tokiais atvejais suimtas rimbais mušamas iki sąmonės netekimo, o paskui pakiriamas. Pastebėjęs esesininkus, supratau man grėsiantį pavojų ir, nieko nelaukdamas, išsokau pro langą į kiemą. Čia radęs dviratį, pasprukau į Karaliaučiaus priemiestį. Permiegojęs avių lauke, kitą dieną pasiekiau kopas. Kopomis atėjau į Lietuvos pasienį ir pasidaviau policijai. Esu baigęs Ripene (Rytprūsiose) SA vadų kursus. 1934 m. gegužės mėnesį buvau pasiųstas į Berlyno reicho vadų mokyklą, kurioje mokymas truko penkias savaites. Kai išlaikiau egzaminus, buvau paskirtas Goldapės apskrities NSDAP darbo fronto vadu. Be to, apskrities vadų mokykloje Goldapėje dėsciau nacionalsocializmą".*

Reicho vadų mokykloje aiškinta ir aukštoji Reicho užsienio politika. Kai jis mokėsi šioje mokykloje Berlyne, ją dėstė mokyklos vedėjas Nilis, nacistų partijos vadaus reikalų skyriaus vedėjas, vėliau tapęs Reicho ministru A. Rozenbergas ir kiti. Vieną kartą paskaitą apie nacionalsocialistų sąjūdį skaitė pats Hitleris. Rytų erdvės politiką dėstė Nilis. Jis teigė, kad tai - "Drang nach Osten" politika. Aiškino, kad Trečiasis reichas Versalio sutartimi prarastus kraštus atsiimsiąs jėga. Vokietijai būtinai reikalinga erdvė, nauji žemės plotai. Rytprūsiai - tai tiltas į Rytus ir per šį tiltą būsią galima pasiekti Pabaltijo valstybes, kurių sąskaita ir plėsis Reicho teritorija. Vokietijai iš Lenkijos jėga atsiims Dancigą ir skverbsis toliau į Rytus. Šitai buvo dėstoma tik Reicho vadų mokykloje ir įsakyta

laikyti griežtoje paslaptėje. Šios mokyklos lankytojai - NSDAP vadai - privalėjo duoti ištikimybes ir paslapties išlaikymo priesaiką.

Iš atbėgusių į Lietuvą SA vadų V. Chmaros, M. Burkanto ir kitų parodymų nustatyta, kad Vokietijos SA būriai suskirstyti į 8 apygardas. Viena jų - Rytprūsiai. Į šios apygardos SA grupių vadus buvo specialiai parenkami smogikai iš Klaipešės krašto, gerai pažinoję šio krašto vietas ir žmones. Jie rengti ginkluotam sukiimui Klaipešės krašte.

Kruvini įvykiai susidorojant su smogikų vadais Vokietijoje, šokiravo Klaipešės hitlerininkus. Tardomas Sovog biuro spaudos referentas Klaipešės Adomas Molinus, paveiktas šių žudynių ir noimanininkų įvykdytų teroro veiksmų, atvirai papasakojo apie slaptus Sovog ryšius su NSDAP ir patvirtino Vokietijos vicekonsulo Klaipešėje H. Štrako aktyvų dalyvavimą Sovog ardomojoje veikloje, mat visas Sovog susirašinėjimas su Mozeriu vyko per konsulatą. Slaptus raštus iš konsulato pasiimdavo pats Noimanas. 1933 metais specialiai iš Vokietijos į Klaipežą atsiųstas NSDAP instruktorius Herbstas. Jis tapo Sovog biuro vedėju ir tvarkė partijos veiklą. Herbstas partijos vadams atvirai sakydavo: "Mūsų jaunimas ir nariai turi būti taip parengti, kad Sovog vadui paspaudus mygtuką, keli tūkstančiai jų tučiuotau drausmingai išėitį į gatvę. Prieš tokią jėgą ir kulkosvaizdžiai negalės atsipirti."

Paprastai Brijoniškyje, Vokietijos pusėje, pas SA vadą Forstreiterį vykdavo Sovog veikėjų ir smogikų susitikimai su Vokietijos SA ir NSDAP vadais. Sovog jaunimo vadas E. Lapinas Vokietijoje lankė SA vadų karinius kursus ir po to energingai rūpinosi smogiamųjų būrių organizavimu bei kariniu apmokymu Klaipešės krašte. Molinus patvirtino, kad 1933 metų žiemą Sovog vadai slaptai tardavosi dėl ginkluoto sukiimo ir Klaipešės krašto prijungimo prie Vokietijos. Jie prasitarė, kad jaunimas greit būsiąs parengtas, jam į pagalbą ateisą SA ir artimiausiu metu įvyks tai, ką lietuviai padarė 1923 metais. Kaip intensyviai Vokietijos konsulas Klaipešėje rūpinosi ardomąja Sovog veikla, parodo ši Molinaus parodymų ištrauka:

"... 1934 metų sausio pradžioje Noimanas liepė man iš Sovog biuro pašalinti susirašinėjimą ir bylas. Kas buvo svarbesnio, aš surinkau ir, sudėjęs į pokus, atidaviau neunešti į konsulatą. Dar prieš tai vicekonsului Štrakui buvo atiduotas Sovog narių sąrašas.

1934 m. vasario 9 d. Lietuvos saugumo policija sulaukė Jesutį, Prysą, mane ir kitus. Po kvotos paleidė. Mieste pasklido kalbos, kad kvočiamas Jesutis prisipažino drauge su Prysų dalyvavęs Tilžėje ir

Vadovėjęs Klaipėdos hitlerininkų teismo procesas, kuriame buvo teisiami Klaipėdos krašto nacių vadovai, vyko Kaune, Teisingumo rūmų salėje. Procesas užsitęsė nuo 1934 m. gruodžio 14 d. iki 1935 m. kovo

Klaipėdos hitlerininkų bylos kaltinamojo akto aptarimas. Sėdi iš kairės į dešinę: Kariuomenės teismo prokuroro padėjėjas A.Gruodis, Apeliacinių rūmų prokuroro padėjėjas D.Monstavičius, Kariuomenės teismo prokuroras gen. E.Vimeris, Kariuomenės teismo prokuroro padėjėjas mjr. A.Lapšys; stovi iš kairės: tardytojas V.Bulota, žurnalistas A.Merkelis, Kariuomenės teismo prokuroro padėjėjas Dailidė, tikrinęs akto kalbą kalbininkas Bukota, tardytojas M.Krygeris, teisininkas J.Dainauskas, teisininkas A.Liasauskas.

Berlyne sprendžiant NSDAP ginčą, kas turi vadovauti nacistiniam sąjūdžiui Klaipėdos krašte: Zesas ar Noimanas? Noimanininkai pradėjo kalbėti, kad Jėsusis esąs išdavikas ir jį reikia pašalinti. 1934 m. vasario 12 d. buvau iškviestas į konsulatą. Vicekonsulas Štrakas paprašė paspasakoti, ką saugumo policija radusi ir paėmusi, taip pat, ko klausinėjusi. Be ko kita Štrakui aš paspasakojau, kad Jėsutis policijai prisipažino buvęs su Prysų partijos reikalais Berlyne. Štrakas pašoko nuo kėdės ir nustebinęs paklausė: "Und der Mensch lebt noch? Warum ist er nicht beseitigt? (Ir tas žmogus dar gyvas? Kodėl jis nepašalintas?)" Po pokalbio apie areštus, Štrakas mane nusivedė pas kitą vicekonsulą, Halemą, tada pavadavęs generalinį konsulą Tepkę. Halemas paklausė: "Ar pas jus raštinėje rado ką nors iš mūsų?" Aš atsakiau, kad konsulato raštai Sovog raštinėje nebuvo laikomi. Halemas nusiraminęs pasakė: "Jeigu pas jus būtų ką nors iš mūsų radę, tada aš jus iššaudyčiau".

Prasidėjęs Klaipėdos hitlerininkų teismo procesas, kuriame buvo teisiami Klaipėdos krašto nacių vadovai, vyko Kaune, Teisingumo rūmų salėje. Procesas užsitęsė nuo 1934 m. gruodžio 14 d. iki 1935 m. kovo

Klaipėdos hitlerininkų bylos katinamojo akto aptarimas. Sėdi iš kairės į dešinę: Kariuomenės teismo prokuroro padėjėjas A.Gruodis, Apeliacinių rūmų prokuroro padėjėjas D.Monstavičius, Kariuomenės teismo prokuroras gen. E.Vimeris, Kariuomenės teismo prokuroro padėjėjas mjr. A.Laplūys; stovi iš kairės: tardytojas V.Bulota, žurnalistas A.Merkelis, Kariuomenės teismo prokuroro padėjėjas Dailidė, tikrines akto kalbą kalbininkas Bukota, tardytojas M.Krygeris, teisininkas J.Dainauskas, teisininkas A.Liasauskas.

23 d., tai yra, daugiau kaip tris mėnesius. Kaltinamųjų suolan atsisėdo 122 asmenys, keturi pasislėpė. Teisiamųjų sudėtis buvo labai marga. Jų tarpe sėdėjo veterinarijos gydytojas, pastorius, Seimelio pirmininkas, krašto prokuroras, banko direktorius, girininkai, dvarininkai, mokytojai, teisininkai, policijos bei autonominės valdžios įstaigų tarnautojai, Vokietijos atsargos karininkai, o greta jų - 18-26 metų jaunuoliai. Pastarieji buvo smogiamųjų būrių vadai ir aktyvūs smogikai bei teroristai. Jaunuoliai sudarė 44% teisiamųjų. Tik 80 teisiamųjų buvo suimti, kiti paleisti už užstatą arba atiduoti policijos priežiūrai. T.Zesas ir H.Propas vaikščiojo laisvi ir nesukubėjo užimti kaltinamųjų suole jiems skirtų vietų. Suimtųjų tarpe buvo E.Noimanas, V.Bertulaitis, Sovog apskričių bei smogiamųjų būrių vadai, Jėsučio žudikai, teroristai ir kiti.

Lyg šiandien prisimenu: Noimanas, kaip vadeiva, sėdėjo išdidus ir laikė į kairiąją akį įsidėjęs monoklį. Salėje teisiamiesiems, advokatams, žurnalistams ir publikai skirtos vietos buvo sunumeruotos. Gatvėse ties teismo rūmams vaikštinėjo būriai žmonių, nes eiti buvo galima tik su bilietais, kurių, dėl teisiamųjų, liudytojų, advokatų ir žurnalistų gausumo pašaliečiams teko ne daug. Prokuratūra iškvietė 296, o teisiamieji - 211 liudytojų. Susigrūdę koridoriuose, jie skendo cigarų dūmuose. Čia buvo matyti Klaipėdos krašto direktorijos pirmininkas M.Reizgys, nušalintieji iš atsakingų postų vokietininkų šulai - buvęs direktorijos pirmininkas O.Šreiberis, Klaipėdos miesto vyriausias burmistras V.Brindlingeris, direktorijos narys O.Žygaudas ir kiti. Teisme dalyvavo trys vertėjų, stenografistai, mašininkės, 15 ekspertų, tarp jų - teismo medicinos ekspertai ir ginklų bei dokumentų ekspertizės specialistai. Vienas gydytojas buvo specialiai atsiųstas į teismą budėti. Jis kasdien po tris kartus perrišinėjo ... teisiamojo dvarininko H.Hilgendorfo egzėmą.

Diplomatams ir žurnalistams salėje buvo skirta atskira ložė - balkonas. Dvidešimt užsienio laikraščių ir žinių agentūrų atsiuntė į Kauną stebėti teismo procesą savo specialius atstovus iš SSRS, JAV, Prancūzijos, Anglijos, Švedijos, Vokietijos, Italijos, Austrijos, Čekoslovakijos, Latvijos ir kitų šalių. Klaipėdos hitlerininkų byla sukėlė nepaprastą ne tik Lietuvos ir Vokietijos, bet ir Europos bei Amerikos didžiosios spaudos susidomėjimą. Hitlerinio fašizmo agresyvumu ypač domėjosi Sovietų Sąjunga, Lenkija, Čekoslovakija, Austrija, Švedija, Danija. Jų laikraščiai rašė apie Vokietijos grėsmę Lietuvai ir Rytų šalims. Vokietijos spauda ir kelios jos radijo stotys šmeižiškai pranešinėjo apie Kaune prasidėjusį

E. Vymeris

procesa, įnirtingai puolė Lietuvą, grąsindamos karine intervencija.

Bylą sprendė Kariuomenės teismas, pirmininkaujamas plk. Silvestro Leono. Teisiamuosius kaltino teismo prokuroras gen. E. Vymeris ir Apeliacinių rūmų prokuroro padėjėjas D. Monstavičius. Advokatai Mykolas Šleževičius ir Zigmas Toliušis palaikė civilinius ieškinius Jesučio žudikams ir pasikėsintojams prieš Lopą. Teisiamuosius gynė devyni advokatai. Vytauto Didžiojo universiteto teisės fakulteto studentų pasipiktinimą sukėlė tai, kad E. Noimana pagal susitarimą gynė universiteto baudžiamosios teisės profesorius V. Stankevičius.

Salėje, netoli teismo stalo, buvo sukrautos dėžės su daiktiniais įrodymais - ginklais, smogikų uniformomis, vėliavomis, svastikomis, dokumentais, nacistine literatūra, atsišaukimais. Čia pat stovėjo balta Sovog narių, baustų už priešvalstybinę veiklą, "garbės lenta" ir "juodoji" knyga, į kurią naciai įrašydavo nepatikimus Sovog'ui asmenis ir antvokiškumu pasižymėjusius lietuvius.

Prieš bylos nagrinėjimą adv. V. Stankevičius prašė didžiąją Klaipėdos hitlerininkų bylą išskirstyti į keturias atskiras bylas:

- 1) dėl CSA priešvalstybinės veiklos,
- 2) dėl Sovog priešvalstybinės veiklos,
- 3) dėl J. Jesučio nužudymo,
- 4) dėl pasikėsinimo nužudyti V. Lopą.

Prisimenu, kad prokurorai ir civilinių ieškovų įgaliotiniai griežtai stėjo prieš bylos išskirstymą, nes abi nacistines partijas jungė tie patys tikslai ir ta pati priešvalstybinė veikla. Jie pridūrė, kad dabar Noimanul, Dresleriu ir kitiems nepatogu sėdėti su žudikais viename kaltinamųjų suole, tačiau teroristai ne iš dangaus nukrito, o buvo tos pačios partijos nariai ir jos įsakymų vykdytojai. Teismas nutarė adv. Stankevičiaus

prašymą atmesti, nes bylos suskaldymas pakenktų visapusiškam jos nušvietimui.

Kai dar Klaipėdoje vyko parengtinis tardymas, čia atvažiavo anglų advokatas seras Aleksanderis Laurencas, kuris su Vokietijos konsulu ir Klaipėdos naciais palaikė glaudžius ryšius ir apie bylą į Vokietijos spaudą rašė šmeižikiškus prasimanymus. Jam tebesant Klaipėdoje, buvo surastas pasmaugto Jesučio lavonas. Tardomas Sovog patikėtinis dvarininkas F. Hornas prisipažino derėjęsis Tilžėje su Mozeriu dėl prievartinio Jesučio išgabenimo į Vokietiją, tačiau pats nužudyde nedalyvavęs. Hornas buvo suimtas. Tada Vokietijos spaudoje pasirodė Laurencos memorandumas apie "sunkias" Klaipėdos hitlerininkų kalinimo sąlygas, dėl kurių Hornas, esą "išėjęs iš proto".

1934 m. gruodžio mėnesį, lydymas sūnaus, Laurencas atvyko į Kauną stebėti teismo proceso. Parengiamojo teismo posėdžio dalyje teismo pirmininkas išsamiai klausinėjo Horną, išaiškindamas visus duomenis, apibūdinančius jo asmenybę. Horną atidžiai stebėjo Laurencas ir spaudos atstovai. Iš jo išvaizdos ir atsakymų visi įsitikino, kad jis yra sveikut sveikutėlis. Vokietijos radijo stotys ir Heimatinistas, remdamiesi ankstesniu Laurencos memorandumu, vėl pakartojo šmeižtus apie Horną išprotėjimą. Gruodžio 17 d. Laurencas perdavė Lietuvos spaudai laišką, kuriame kategoriškai paneigė Vokietijos spaudos ir Heimatinisto teisę kalbėti jo vardu. Dėl teisiavimo Horno sveikatos Laurencas pareiškė, kad jis labai džiaugiasi patyręs iš teisiavimo išvaizdos teisme, "jog pranešimai apie išėjimą iš proto buvo neteisingi". Žurnalistai priminė Laurencui, kad tie neteisingi pranešimai vokiečių spaudai buvo jo paties padaryti ir pastebėjo, kad anglų džentelmenai taip nesielgia.

Žurnalistas paklausė Laurencą, ar jis pažįsta vokišką teisingumą, kurio dėka tūkstančiai žmonių be tardymų ir kaltinamųjų aktų kankinami koncentracijos stovyklose, o vienas žymiausių hitlerininkų teisininkų teisės žurnale įrodinėja, kad Šleicherio ir kitų skerdinės buvęs gražus dalykas. Laurencas į tai atsakė rūkdamas ir apgalvodamas kiekvieną žodį. Jis pažymėjo, kad tokiai nuomonei apie Šleicherio nužudymą Anglijoje nepritaria nei vienas žmogus, o koncentracijos stovyklos be galo nužemino visame pasaulyje vokiško teisingumo vardą. Toks jo atsakymas paskelbtas "Lietuvos žiniose" ir "Lietuvos kelyje" 1934 m. gruodžio 14 bei 17 dieną. Nepavykusi sensacija apie Horno "išprotėjimą" labai apvylė salėje buvusius vokiečių spaudos atstovus.

Kaltinamojo akto skaitymas užtruko keturias dienas. Buvo matyti, kad Zesas ir Noimanas pastebimai nervinosi, kai akte buvo pasakojama apie jų susitikimus su NSDAP vadais Tilžėje, Karaliaučiuje ir Berlyne. Kaltinamasis aktas plačiai nušvietė nacių (CSA ir Sovog) antilietuvišką ir priešvalstybinę veiklą ir parodė, kaip į ją buvo įtrauktos mokyklos, Bažnyčia, kultūrinės bei ūkinės organizacijos, teatrai ir visas Klaipėdos krašto autonominės valdžios aparatas. 1933 metais Sovog atsišaukimai platinti visose autonominėse įstaigose ir viešai kabėjo Direktorijoje, magistratė, policijoje ir kitur. Šreiberio Direktorija ir Seimelis neišleisdavo įsakymų bei įstatymų be Klaipėdos krašto nacių vado Noimano pritarimo. Lietuvos valdžios atstovai Klaipėdos krašte - gubernatoriaus ir kitų centrinės valdžios įstaigų iš Kauno atsiųstus raštus Direktorija vykdavo tik Noimalui sutikęs, o jis tuo reikalu tardavosi su Vokietijos generaliniu konsulatu.

Kuo konkrečiai buvo kaltinami Klaipėdos hitlerininkai? T. Zesas, NSDAP vadovybės paskirtas Klaipėdos miesto nacistinio sąjūdžio vada, įsteigė slaptą Klaipėdos krašto nacistinę organizaciją, viešai vadintą Christlich Sozialistische Arbeitsgemeinschaft (CSA). Kaip tos organizacijos vadas, sudarė štabą, paskyrė miesto, apskrčių ir grupių vadus, įvedė nariams karišką drausmę ir besąlyginį paklusnumą. Pats ir per žemesniuosius vadus rengė slaptus susirinkimus ir aiškino nariams, kad Klaipėdos kraštą reikia ginkluotu sukiliimu atplėšti nuo Lietuvos ir prijungti prie Vokietijos. Tai propagavo kovos dainomis bei kita nacistine literatūra ir tuo tikslu susižinodavo su Vokietijos organizacijomis. Be to, jis organizavo smogiamuosius būrius, kaip jų vyriausias vadas, nustatė jiems karišką drausmę ir besąlyginį paklusnumą vyresniesiems. Paskyrė jiems vadus, instruktorius. Darė kariškus pratimus, mokė karo lauko topografijos, patruliuavimo, žvalgybos ir naudotis ginklais.

Hanas Popas priklausė nacistinei CSA, buvo jos štabo adjutantu. Instrukto žemesniuosius organizacijos vadus, pavesdavo jiems slaptuose susirinkimuose aiškinti, kad reikia Klaipėdos kraštą ginkluotu sukiliimu atplėšti nuo Lietuvos ir prijungti prie Vokietijos. Tuo reikalu jis slaptai susižinodavo su Vokietijos nacistinėmis organizacijomis.

E. Noimanas, būdamas NSDAP paskirtu Klaipėdos krašto nacistinio sąjūdžio vada, įsteigė Klaipėdos krašte slaptą nacistinę organizaciją, viešai vadinamą Sozialistische Volksgemeinschaft (Sovog) ir, kaip tos organizacijos vadas ... (Toliau seka tie patys kaltinimai, kaip ir Zasai, tik

papildyti tuo, kad Noimanas įsakė slopinti lietuviškų organizacijų veiklą, liepė ardyti jų susirinkimus, rūpinosi, kad patikimieji nariai įsigytų ginklų ir įtraukė į savo organizaciją daug atsargos karininkų, puskarininkų, kaireivių, ginkluotų girininkų bei policininkų).

Vilius Bertulaitis iš Sovog gerai žinojo šios slaptos nacistinės organizacijos tikslą, buvo jos vado pavaduotoju, pats ir per žemesniuosius vadus aiškino Lietuvos ir prijungti prie Vokietijos. Kaip Sovog finansų valdytojas aprūpindavo šią organizaciją iš Vokietijos gautomis lėšomis.

Konradas Dresleris priklausė slaptai Sovog organizacijai, buvo artimiausias Noimano patarėjas. Dalyvaudavo slaptuose Sovog vadovybės posėdžiuose. Noimalui parūpindavo Seimelio raštinėje gautus viešai neskelbiamus gubernatoriaus raštus. Kviesdavo Noimaną dalyvauti neviešuose Seimelio komisijų posėdžiuose. Leido Seimelio raštinėje rotatoriumi spausdinti slaptus Sovog atsišaukimus bei kovos dainų, kurstančių ginkluotą sukiliimą, tekstus. Tarpininkavo NSDAP vadovybei, kad Noimanas būtų paskirtas Klaipėdos krašto nacistinio sąjūdžio vada, atsišaukime ir žodžiu ragino krašto gyventojus stoti į Sovog ir, kaip "Memelaendische Rundschau" priežiūros tarybos pirmininkas, to laikraščio redaktoriui Priekšui įsakė vykdyti Klaipėdos krašte nelojalią Lietuvos valstybės atžvilgiu akciją.

Martynas Preikšas, "Memelaendische Rundschau" redaktorius, priklausė slaptai iš Vokietijos vadovaujamai nacistinei organizacijai Sovog, kurios tikslas buvo ginkluotu sukiliimu atplėšti Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos ir prijungti prie Vokietijos, buvo jos propagandos vedėju, dalyvaudavo slaptuose organizacijos vadovybės pasitarimuose. Redagavo ir platindavo narių tarpe organizacijos informacinius lapus. Susižinodavo Sovog reikalais su Vokietijos NSDAP organizacijomis, bendradarbiavo NSDAP spaulde, per kuria kurstyta prieš Lietuvos teritorinį integralumą.

Atitinkami kaltinimai pateikti CSA ir Sovog žemesniesiems vadams, smogiamųjų būrių vadams, aktyviems smogikams, teroristams ir kitiems abiejų organizacijų veikėjams. Teismo pirmininkas visiems teisiamiesiems paaiškino, kad jie turi teisę duoti parodymus bei paaiškinti mus arba jų neduoti.

Pirmiausia apklausta zasininkų grupė. Zesas pradėjo kalbą teisme "visų brolių vardu", tačiau teismo pirmininkas padarė pastabą ir jam leido kalbėti tik už save.

Teodoras fon Zesas, pastorius, 52 metų amžiaus, gimęs Rytų Prūsijoje, baigęs teologijos mokslus, CSA vadas neslėpė, kad jis sužavėtas nacionalsocialistinėmis idėjomis ir Vokietijos NSDAP, kurios nariu esąs nuo 1929 metų. Esą senosios partijos mažai rūpinosi vokiškumu Klaipėdos krašte ir tai paskatino jį įsteigti naują partiją. Svarbiausias jos tikslas - kovoti už vokiškumą ir jį skleistį Klaipėdos krašte. Antras jo tikslas - kovoti su bonzomis (t.y. pasipūtusiais, nuo masių atitrūkusiais pareigais). Paklaustas, ar vokiečių spauda ir konsulatą kišosi į partijos reikalus, ilgai pagalvojęs atsakė: "Taip, kišosi". Vicekonsulas Štrakas vertęs jį atsisakyti krašto vado pareigų. Su Noimano deryboms dėl vadovavimo buvo susitikęs Klaipėdoje, Tilžėje ir Karaliaučiuje. Be to, NSDAP būstinėje Berlyne jis, drauge su Ropu, Jesučiu, Pysru bei atvykusiais iš Tilžės Mozeriu ir iš Karaliaučiaus - NSDAP patarėju Rytų klausimais T. Oberlenderiu buvo priimti NSDAP vidaus skyriaus vedėjo A. Rozenbergo pavaduotojo A. Šikedanco ir vėliau - Hitlerio pavaduotojo R. Heso. Ten buvo sprendžiamas ginčas, kas turi būti Klaipėdos krašto nacionalsocialistinio sąjūdžio vadu. Ginčas likęs neišspręstas. Jo nuomone, kai kurių Klaipėdos krašto organizacijų finansavimas iš Vokietijos Lietuvai nebuvo žalingas. Kaltu neprispazino.

Baigęs savo parodymus, Zesas prieš teismą kariškai išsitempė ir, kaukštelėjęs kulnais, skubiai išbėgo į koridorį, kur ilgai vaikščiojo ir, su niekuo nekalbėdamas, rūkė. 1935 m. sausio 26 dieną už pasirodymą viešoje vietoje neblaiviam, Kauno miesto policijos 3-ioje nuovadoje jam surašytas protokolas. Pastorius turėjo žalingus įpročius rūkyti cigarus ir chroniškai vaišintis alkoholiu...

Baronas Hanas fon Ropas, 41 metų amžiaus, teisininkas, Klaipėdos apygardos teismo prokuroras, gimęs Panevėžio apskrityje, Rozalimo valsčiuje, Zaso adjutantas, tarsi pasididžiudamas priminė, kad Ropų giminė Lietuvoje gyvenanti jau tris šimtus metų, Rozalimo valsčiuje jis turįs Maldžiūnų dvarą ir, kaip Lietuvos pilietis, neturįs jokio išskaičiavimo, kad Lietuva atitektų Vokietijai. Jis - joks CSA veikėjas ir joks štabo adjutantas, o tik buvęs Zaso juridiniu patarėju. Prispazino, kad dėl vadovavimo Klaipėdos krašte nacistiniam sąjūdžiui jis vedęs derybas Klaipėdoje su Vokietijos vicekonsulu Štraku ir vyriausioje NSDAP būstinėje Berlyne. Kaltu neprispazino.

Ernstas Noimanas, 40 metų, veterinarijos gydytojas, gimęs Rytų Prūsijoje, baigęs medicinos ir veterinarijos fakultetus, turįs veterinarijos daktaro laipsnį, Klaipėdos krašto veterinarijos patarėjas prie Direktorijos, karinę prievolę atlikęs Vokietijoje. Prispazino esąs Sovog vadas, baigęs Berlyne ir Hanoveryje NSDAP vadų kursus. Esąs nacionalsocialistas ir neneigia Sovog dvasinio bendrumo su Vokietijos NSDAP bei bendrų visuomeninių ir socialinių siekių su šia partija. Savo smogikus pavadino skautais. Zesas esąs menkas nacionalsocialistas. Su juo susitiko Tilžėje ir Karaliaučiuje. Ten išsiaiškino, kad Zesas neturįs Vokietijos NSDAP pasitikėjimo, o jis, Noimanas, tą pasitikėjimą turįs. Paneigė, kad Sovog turėjęs šnipinėjimo biurą, nes ir be jo nariai suteikdavo daug žinių. Su juo žinia slapsti susirinkimai nebuvo daromi. Rastoji "garbės lenta" su rašytomis baustųjų už priešvalstybinę veiklą pavardėmis - tik įspėjimas kitiems, kad jie neįkliūtų. Jis prispazino, kad Klaipėdos krašto provokiški laikraščiai "Memeler Dampfboot", "Lietuviškoji ceitunga" ir "Memelaedische Rundschau" buvo perduoti Sovog žinion, ir tarnavo vokiečių imperialistų revanšistinei veiklai. Jis taip pat prispazino, kad ūkininkams Sovog nariams buvo teikiama pirmenybė paskoloms gauti, gyvuliams į Vokietiją perduoti ir kitos ūkinės lengvatos. Neneigė, kad buvo kviečiamas pas Seimelio pirmininką pasitarimams. Gubernatoriaus rašytų raštų nuorašai buvę Direktorijos atsiunčiami jam, kaip didžiausios krašto partijos vadui. Jis esąs ne krašto, bet partijos vadas. Prispazino, kad jaunų vyrų būriai buvę išrikuoti Vilkiškiuose bei Lauksargiuose ir jį ten sutikę su komanda "ramiai". Kaltu neprispazino.

Vilius Bertulaitis, 33 metų amžiaus, Landsaftsbanko direktorius, gimęs Klaipėdos apskrityje, baigęs Klaipėdos Luizės gimnaziją, karinę prievolę atlikęs Vokietijoje, buvęs Sovog vado pavaduotoju. Landsaftsbankas gaudavęs kreditus iš Vokietijos. Nubaustųjų sovogininkų baudas jis sumokėdavęs iš Noimano sąskaitos. J. Guba jam, kaip banko direktoriui, nepataręs stoti į Sovog ir įsivelti į politinę veiklą. Gailisi, kad nepaklašęs šio patarimo. Gera kalba lietuviškai. Kaltu neprispazino.

Konradas fon Dresleris, 49 metų amžiaus, Seimelio pirmininkas, gimęs Pagėgių apskrities Šereiklaukio dvare, dvarininkas turįs 2200 ha žemės, baigęs teisės fakultetą, Vokietijos kariuomenės atsargos leitenantas, Sovog steigėjas ir artimiausias Noimano patarėjas. Nesuimtas. Aiškinosi lėtai, per vertėją. Pasirašęs Sovog steigėjų atsišaukimą ir raginęs krašto gyventojus stoti į šią organizaciją. Priklašęs ne slapta, bet leistai partijai. Jokioje slaptoje organizacijoje nedalyvavęs ir Sovog

slapti tikslai jam nežinomi. Iš įvairių bankų turįs paėmęs 1 600 000 litų paskolos. Jis vedęs derybas Klaipėdoje inžinieriaus H. Wilsono bute tarp Noimano ir Zaso dėl jų partijų sujungimo. "Memellaendische Rundschau" redaktoriui M. Preikšui davęs nurodymą spausdinti straipsnius nacistine dvasia. Noimaną kviesdavęs į Seimelio komisijų posėdžius kaip ekspertą. Tai jo, kaip Seimelio pirmininko, teisė. Seimelio posėdžių dienotvarkę ir gubernatoriaus raštų nuorašus siuntęs Noimalui, nes jo, kaip Sovog nario, pareiga buvusi informuoti partijos vadą. Noimanas tardavęs su juo įvairiais Sovog reikalais. Kaltu neprispazino.

Martynas Preikšas, 29 metų amžiaus, gimęs Šilutės apskrityje, Berlyne baigęs politinius mokslus, "Memellaendische Rundschau" redaktorius prisipažino, kad jis 1933 metų vasarą buvo Tilžės NSDAP vado H. Mozerio per Šilutės Sovog kreisleiterį P. Brokopfą iškvieistas į Brijoniskį Vokietijoje pas SA vadą Forstreiterį. Mozeris jam rodė Hitlerio pavaduotojo Heso pasirašytą raštą ir liepęs spaudoje agituoti už Sovog. Redagavęs Sovog atsišaukimus, rašęs į laikraščius propagandinius straipsnius nacistine dvasia, daugiausia į "Memellaendische Rundschau", kuris buvo Sovog organas. Esąs Vokietijos žurnalistų sąjungos narys.

Vykstant teismo procesui paaiškėjo, kad Kauno vokiečių Kulturfērbando pastangomis teisiamesiems hitlerininkams, kurie buvo laisvi, taip pat liudytojams, Kaune, Donelaičio gatvėje įrengtas bendrabutis. Jie visi iš viešbučių ir nakvynės namų persikėlė į jį. Į bendrabutį atvykdavo Kulturfērbando valdybos nariai - reakcingiausieji vokiečių veikėjai, kurie palaikė ryšius su teisiamesiais bei liudytojais ir mokė juos duoti neteisingus parodymus. Bendrabutyje drauge su kitais gyveno ir teisiamesiai Klaipėdos advokatai L. Betcheris ir H. Borchertas.

Teisiამasis Artūras Kubutaitis, 19 metų amžiaus, gimęs Žalgiūose, Sovog Šilutės smogiamojo būrio vadas, teisme papasakojo, kad smogikai eidavę miškan ir darydavę karinius pratimus. Kai kada tuos pratimus atlikdavę Klaipėdoje, Sovog biure. Viena me susirinkime Sovog Šilutės apskrities vadas mokytojas K. Grau aiškines, kad smogikų pareiga išvaduoti Klaipėdos kraštą. Smogikų užsiėmimai laikyti griežtoje paslapytje. Už jos išdavimą grėsė mirties bausmė.

Viena me teismo posėdyje Kubutaitis paprašė teismo leisti jam padaryti pareiškimą. Jis pareiškė, kad po teismo posėdžių, bendrabutyje jį užpoėlė teisiamesiai L. Betcheris, E. Gronenbergas ir R. Eikė, kam jis davė teisme nenaudingus Sovog'ui parodymus. Jie grasino jį sumušią arba net

"užpūsia gyvybės žiburį" ir pareikalavo parodymus atšaukti. L. Betcheris teisme prisipažino pataręs Kubutaičiui duoti parodymus iš naujo. Priekuras pareikalavo minėtiems teisiamesiems pakeisti kardomąją priemonę. Teismas nutarė L. Betcherį, E. Gronenbergą ir R. Eikę suimti. Jie buvo perkelti į suimtųjų suolą. Perleidamas į šį suolą L. Betcheris slapta perdavė H. Borchertui kažkokį paketą, bet tai pastebėjo prokuroras Monstavičius ir pareikalavo ryšuliuką patikrinti. Pakete rasti 4000 litų, dvidešimties teisiamųjų kelionės iš Klaipėdos į Kauną ir atgal išlaidų apyskaita 730 litų sumai, pajamos bei išlaidos 339 litų (smulkiu nenurodyta) ir advokato Stankevičiaus pakvitavimas 6500 litų sumai už teisiamųjų E. Lapino, F. Kūno ir L. Betcherio gynimą. Iš rastųjų apyskaitų matyti, kad per L. Betcherio rankas iš neaiškių šaltinių vyko teisiamųjų finansavimas ir jų bei liudytojų bendrabučio išlaikymas. Reikia pastebėti, kad nors Kubutaičio "gyvybės žiburys nebuvo užpūstas", bet jis iš hitlerininkų bendrabučio buvo pašalintas.

Teisiამasis Erichas Rebneris, 20 metų amžiaus, gimęs Šilutės apskrityje parodė, kad 1933 metais įstojo į Šilutės Sovog būrį, tačiau kariniuose pratimuose dalyvavo tik keturis kartus. Sovog kreisleiteriai K. Grau ir P. Brokopfas jiems aiškino, kad jaunimas turįs būti drausmingas ir kariškai apmokytas, kaip Vokietijos SA. Sakė, kad Sovog vyrams ir smogiamiesiems būriams teksią pakelti ginklą prieš Lietuvos valdžią, o laimėti būsią lengva, nes ateis pagalba Vokietijos SA būriai.

Į teismą liudyti prokuratūra iškvietė klaidę inžinierį Herbertą Vilsoną, iš pradžių buvęs CSA nariu, bet vicekonsuliu Štraku verčiant ir dėl ūkiniu sumetimų perėjusį į Sovog. Liudytojas papasakojo, kad jo būte vykdavę CSA vadovybės pasitarimai. Viena me iš jų, svarstant CSA ir Sovog susijungimą, dalyvavo Zesas, Ropas, Noimanas, Dresleris, vicekonsulas Štrakas ir keli partijos aktyvistai. 1933 metais tuo pačiu reikalu jis, Zesas, Noimanas ir Sovog Pagėgiu kreisleiteris E. Rademacheris buvo nuvykę tartis į Karaliaučių pas NSDAP patarėjų Rytų klausimais T. Oberlenderį. Papasakojęs teisybę, matyt, bijodamas hitlerininkų keršto, liudytojas teisme apalpo.

Liudytojas Fricas Elksneitis, Klaipėdos miesto Seimelio CSA frakcijos narys neneigė, kad buvęs pakviestas į Vokietijos generalinį konsulatą, vicekonsulo Štrako kabinetą. Štrakas jam pasakė, kad Noimanas Heso paskirtas Klaipėdos krašto vadu ir pareikalavo, kad jis, Elksneitis, pereitų iš CSA į Sovog. Po to į miesto Seimelio CSA frakcijos posėdį atėjo

Noimanas ir pareikalavo, kad jam, kaip krašto vadui, subordinuotųsi CSA frakcija. Ropas parodęs Noimanui duris. Tuo metu Seimelio koridoriuje buvo Štrakas. Po šios liudytojo kalbos Noimanas nepaprastai susijaudino, bet patvirtino, kad buvo nuvykęs į miesto Seimelio CSA frakcijos posėdį ir ten pasakęs, kad jis esąs partijos vadas visam kraštui.

Liudytojas Martynas Žiobrys pasakė, kad jis ir jo kaimynas Liorencas gavę grasinančius laiškus, kuriuose vietoj parašo buvo nupiešta kaukolė. Grasinta už tai, kad jis nepritaręs Sovog ir neprisidėjęs prie jo veiklos. Po savaitės sudėgė jo namas. Jis yra CSA narys. Sovog jaunimas kalbėjo, kad Noimanas Vokietijos paskirtas Klaipėdos krašto vadu, kad Vokietijos SA pasirenge žygiuoti į Klaipėdą.

Liudytojas Henrichas Bertulis, CSA narys parodė, kad 1934 m. sausio mėnesį Šilutės turguje sutikęs Sovog patikėtinį R. Kikilių, kuris pasakęs, kad Sovog apskrities vadovybė jiems pranešusi, jog reikia būti pasirengusiems sukilimui. Iš Vokietijos SA būriai ateisį 1934 m. sausio 18 dieną, užšalus Nemunui.

Liudytojas Martynas Reizgys, buvęs lietuviškos Direkterijos pirmininku ir kelis kartus Direkterijos nariu, Klaipėdos krašto lietuvių veikėjas (hiterininkų įkalintas Mauthauzeno koncentracijos stovykloje ir ten 1942 m. birželio 2 d. miręs), Direkterijos įstaigoje dažnai pastebėdavęs Vokietijos vicekonsulus. Jie buvo geriau informuojami apie Direkterijos darbą ir visą Klaipėdos krašto gyvenimą, nei krašto gubernatorius. Vokietijos teisininkai ir kiti valdininkai palikti krašto tarnybose vokiškumui plėsti. Po 1933 metų Klaipėdos krašto gyventojai Sovog'o terorizuoti įvairiausiais būdais. Lojaliems Lietuvai grasinta, kas nestos į partiją, tam bus blogai, kai Klaipėdos kraštą prisijungs Vokietijai. Ypač naudotas ūkinis teroras - pigesni kreditai ir grūdų bei gyvulių supirkimas aukštesnėmis kainomis. Tiems, kas nestojo į Sovog arba nesielgė taip, kaip reikalavo ši partija, "Agrarijā" atšaukdavo paskolas. CSA ir Sovog lietuvius laikė savo priešais. Šių partijų svarbiausias tikslas - ginkluotu sukilimu Klaipėdos kraštą prijungti prie Vokietijos. Daugiausiai gyventojus terorizavo jaunimas, auklėjamas nacistine ir kariška dvasia. Kalbėta ir rašyta, kad Noimanas Vokietijos paskirtas vadu visam Klaipėdos kraštui. Hitlerininkų įtakoję buvusi Klaipėdos krašto Direkterija nacistinę veiklą ne tik toleravo, bet ir jai pritarė. NSDAP Tilžės vadas Mozeris buvo vyriausiuoju Klaipėdos načių vadu. CSA ir Sovog finansavo Vokietija per konsulatą ir Kulturferbandą. Be to, Sovog rankose buvo Landšaftsbankas - Rytprūsių Landšaftsbanko filija.

Liudytoja Ana Gerc, Landšaftsbanko tarnautoja patvirtino, kad jų bankas gaudavo pinigų iš Vokietijos. Noimanas banke turėjo sąskaitą, iš kurios sumokėjo komendantą jam skirtą 5000 litų baudą. Tuoj po baudos sumokėjimo į jo sąskaitą 5000 litų įnešė Vokietijos prekybos atstovas Liutgensas.

Liudytojas Antanas Vadopalas, Viešojo atskaitymo įstaigų ir įmonių inspekcijos revizorius, daręs Klaipėdos bankų patikrinimą pareiškė, kad žinias apie "Agrarijos" skolininkus gaudavo ne tik "geldgebende Stelle" (pinigų gavėjas Vokietijoje), bet ir Vokietijos generalinis konsulas. Kas tas "geldgebende Stelle", skolininkai nežinojo. "Agrarijos" reikalus tvarkė Landšaftsbankas. Vokietijos generaliniam konsuliui buvo pranešama, kas yra gavęs paskolą ir kas nori gauti. Kreditai buvo suteikiami tik politiškai patikimiems. Noimanas Landšaftsbanke turėjo dvi sąskaitas savo ir žmonos vardu. Teisiamašis Dresleris gavo apie pusantro milijono litų paskolų ir už žymią dalį net procentų nemokėjo. Prieš pat teismo procesą teisiamašis L. Betcheris iš Vokietijos per Memelerbanką gavo 95 tūkstančius litų noimanininkų ir zasinkinų bylos išlaidoms.

Parengtinio tardymo ir teismo proceso metu apklaustas gausus būrys teisiamašų ir liudytojų mokytojų. Parodymus taip pat davė ir gubernatūros švietimo reikalų referentas Adolfas Klemas. Jis ir apklaustieji mokytojai savo parodymuose pažymėjo, kad švietimo įstaigos priklausė autonominei valdžios organams, kad krašto Direkterija, propaguodama nacizmą, skatino valdininkus ir mokytojus stoti į nacistines krašto organizacijas ir vykdyti jų siekius.

1933 m. lapkričio 23 d. Šilutės apskrities Juknaičių kaime įvyko slaptaš Sovog grupių vadų ir patikimųjų susirinkimas. Sovog narys mokytojas Erichas Endrejaitis skaitė referatą, kuriame įrodinėjo, kad Klaipėdos kraštas prie Lietuvos prijungtas neteisėtai ir lietuviai esą didžiausi Klaipėdos krašto priešai, o senieji šio krašto gyventojai lietuvių veikėjai prof. V. Gaigalaitis, J. Vanagaitis, M. Jankus, V. Gailius, J. Toleikis ir kiti esą krašto išdavikai. Jis ragino kovoti su lietuviais, neįsileisti jų į Klaipėdos kraštą. (1941 m. rugsėjo mėnesį su J. Toleikiu man teko sėdėti Tilžės gestapo kalėjime vienoje kameroje. Jį vėliau išvėžė į koncentracijos stovyklą ir jis ten žuvo).

Prisimenu, lėjęs į teismo salę nužudytojo Jesučio našlei Jadyvygai Jesutienei, teisiamašų nacių tarpe kilo subruzdymas. Ji dar tebešiojo gedulą, buvo kukliai juodai apsirengusi. Tai buvo vidutinio amžiaus

suvargusi moteris. Jesutienė papasakojo, kad jos vyras po tardymo buvo labai nusiminęs. V. Prysas skelbė, kad Jesutis esąs išdavikas ir jį reikia pašalinti. Girdėjusi, kad Prysas rūpinosi jos vyro išgabenimu į Vokietiją. Tilžėje gyvena jos vyro sesuo Danutė Tumosaitienė, kurią ji prašiusi pasiteirauti Mozerį, ar vyras galėtų išvykti į Vokietiją. Gavusi iš Tumosaitienės laišką, kad Mozeris laiką jos vyrą išdaviku ir nenorį jo atvykimo. 1934 m. kovo 23 d. jos vyras negrįžo iš darbo ir dingo be žinios. "Aš atvykau čia ne pinigų ieškoti iš kaltinamųjų, bet išaiškinti savo vyro ir savo vaikų tėvo žudikus," - pareiškė teismui Jesutienė.

Vyru neparėjus iš darbo jį visus, ypač teisiamaį Horną teiravosi, kur jis dingio. Hornas atsakęs: gal Vokietijoje, gal koncentracijos stovykloje. Ji tuo netikėjusi, nes vyras būtų parašęs. Balandžio 3 d. gavusi iš Tumosaitienės laišką, kad Vokietijoje jos vyro nėra. Greitai buvo rastas jo lavonas. Pažįstami kalbėjo, kad tai Prysos darbas. Prieš vyro dingimą, kovo 22 dieną apie 16 val. prie jos buvo miegamojo langas buvo priėję du nepažįstami vyrai. Tuo metu ji ten stovėjusi. Vienas iš jų paklausė, ar namie vyras. Ji atsakiusi, kad grįš po 18 valandos. Nepažįstamieji pasišalinę. Jesutis, grįžęs iš tarnybos ir sužinojęs, kad jo ieškojo nepažįstami vyrai, liepęs jų neįsileisti į butą. Paklausta, ar pažintų tuos vyrus, Jesutienė teisme neabejodama parodė teisiamaį H. Vanagatą. Antrąjį, E. Bolių, jį jau anksčiau atpažino iš ūgio ir išvaizdos. Pamačiusi Vanagatą, Jesutienė nepaprastai susijaudino.

Nustatyta, kad Jesučio lavonas atvežtas automobiliu į Opstainių kaimą, perkeltas į vežimą, iš jo - į valtį ir Jūros upėje išmestas į vandenį. Vanduo lavoną išmetė į krantą, kur jis krūmose ir surastas. Kovo 24 dienos rytą pievoje prie upės rasti dviejų arklų ir vežimo pėdsakai. Vežimo apsisukta prie pat vandens. Opstainių kaimo ūkininko E. Broželio valtis rasta kitoje vietoje, prie jos palikta kartis (kaip daiktinis įrodymas pristatyta į teismą). Prie valties rasti keturių žmonių pėdsakai, iš jų trijų ateita nuo vežimo, ketvirtojo - iš priešingos pusės. Trijų žmonių vėl grįžta prie vežimo.

Teisme dalyvavę penki gydytojai - teismo medicinos ekspertai, du - prokuratūros, o trys - vokiečiai, pačių teisiamųjų iškviešti, pareiškė viningą nuomonę: Jesutis į vandenį įmestas negyvas. Mirtis įvyko mechanškai užspaudus nosies ir burnos angas arba suspaudus kaklo kraujo indus bei nervus. Priešmirtiniai sužalojimai rasti Jesučio kairės kulsies ir kairės rankos plaštakos išorėje. Sužalojimai padaryti buku įrankiu.

Liudytojas Klaipėdos teismo tarnautojas Fracas Vygracas teisme parodė, kad teismo vyriausias vachmistras Jesutis kovo 23 dieną darbe buvo labai nervingas, nenorėjo nei kepurės nusiminti, nei palto nusivilkti. Liudytojui Jesutis pasakojęs apie akistatą su Prysū, kuris kvotos metu iš pradžių neigė važiavęs į Berlyną, o po akistatos prisipažinęs. Jesutis Vygracui skundėsi, kad Prysas įtaria jį išdavystę, nerimavo, kad galįs būti nužudytas. Jį kiti vadina šnipu, bet tai yra įžeidimas, nes jis nepasakė daugiau, nei žinojusi saugumo policija. Kartą pas Jesutį atėjęs Prysas liudytojui girdint priekaištavęs, kad jis nepastovus.

Tada Prysas su Jesučiu susibarė, po ko Jesutis liudytojui skundėsi, kad jį kankina nežinia, ką apie jį galvoja Tilžės NSDAP vadas Mozeris, skundėsi galįs būti nužudytas. Nužudymo grėsmė Jesutis, senas nacionalsocialistų partijos narys, patvirtino kelis kartus.

Kaip matyti iš bylos duomenų, Jesučio nerimas buvo pagrįstas. 1934 m. kovo 23 d. 18 valandą jis išėjo iš darbo, bet namo negrįžo. Klaipėdoje, Malkų gatvėje jo laukęs Prysas pakvietė užteiti į Volfo restoraną "pasitarti". Čia Jesutis pavaišino ir apsvaigino alkoholiu. Prysas ir priėję E. Bolis bei E. Liepa paėmė Jesutį už parankių ir nutempė į restorano į nuošaliai stovėjusį automobilį, kurį vairavo H. Vanagatas. Mašinai pajudėjęs, Jesutis pradėjo šaukti, priešintis, atsiskakė važiuoti. Tada jie sugriebė Jesutį už gerklės ir spaudė nosį, burną, gerklę kol šis nutilo. Automobilis pralėkė Šilutę, Pagėgius ir pasuko link Opstainių. Čia lavoną įmetė į vandenį. Žudikai tikėjosi, kad stipri patvinusios upės srovė nuneš lavoną į Nemuną, o iš ten - į jūrą.

V. Prysui ir kitiems žudikams pateiktas kaltinimas, kad jie, norėdami pašalinti jų manymu Sovog slaptai priešvalstybinei veiklai kenkusį Klaipėdos teismo vyriausiąjį vachmistrą Jurgį Jesutį, iš anksto susitarė jį nužudyti, vykdydami šį savo susitarimą, 1934 m. kovo 23 dieną Klaipė-

Teisingumo rūmai Kaune.

J. Urbšys ir J. Ribbentropas pasirašo Klaipėdos krašto perdavimo Vokietijai sutartį.

doje apsvaigino jį alkoholiu, įtempė į automobilį, veždami per Klaipėdos miestą, jėga užėmė jam burną, nosį, tuo būdu mechaniškai sutrikdė kvėpavimo funkcijas, nuo ko jis mirė, po to, nuvežė į Opstainių kaimą ir išmetė į upę.

Mirčiai buvo pasmerktas ir Šilutės apskrities Grabučių kaimo gyventojas Vilhelmas Lopas, kurį Sovog teroristai kėsinosi nužudyti miegantį šūviu pro langą už tai, kad jis žinojo Sovog paslaptis ir padėjo pasienio policijai gabenti iš sovogininkų paimtus ginklus. Jį norėjo išgabenti į Vokietiją, bet Lopas pasipriešino. Teismo medicinos ekspertas, apžiūrėjęs teisme Lopą pareiškė, kad šis 24 metų vyras negali valdyti dešinės rankos keturių pirštų ir neteko 40% darbingumo.

Dokumentais, teisiųjų paaiškinimais ir liudytojų parodymais nustatyta, kad rengtasi pradžioje padaryti sukilimą Šilutės ir Pagėgių apskričių pasienyje, užimti įstaigas, likviduoti pasienio sargybas ir atidaryti sieną, kad galėtų iš Vokietijos ateiti SA būriai ir atgabenti ginklų. Anapus Nemuno, Vokietijos pasienyje specialiai tam laikytos šautuvų, kulkosvaizdžių ir kitų ginklų atsargos. Hitlerininkų nuomone, svarbu buvo pradėti sukilimą ir sudaryti priedangą įsibrovimui iš Vokietijos. CSA ir

Sovog smogikai su Vokietijos SA palaikė nuolatinį ryšį, pereinami per sieną vieni pas kitus naudojo sienos perėjimo korteles. Pasiruošimas ginkluotam sukilimui buvo griežta paslaptis. Už jos išdavimą grėsė mirties bausmė. Sovog ir CSA smogikai, marširuodami Klaipėdos krašto plentais, dainavo: "Kelią rudiesiems batalionams. Kelią smogiamųjų būrių vyrams. Kovai jau visi mes esame pasirengę. Hitlerio vėliavos greit suplevėsuos visose gatvėse..."

Po teisiųjų, liudytojų bei ekspertų apklausos, prokurorų kaltinimo, civilinių ieškovų įgaliotinių pareiškimų ir advokatų gynimo kalbų bei teisiųjų paskutinio žodžio Kariuomenės teismo pirmininkas pik. S. Leonas su teisėjais, pristatė jiems patalynę ir maistą. 1935 m. kovo 23 dieną užsitrakino teismo patalpose, nekėlė telefonų ragelių ir, nei karto neišėję iš Teisingumo rūmų, tris paras ruošė ir priėmė nuosprendį.

Kovo 26 dienos rytą prie Teisingumo rūmų ir perpildytoje salėje susirinko daugybė žmonių. Salės ložės matėsi užsienio diplomatai, daug Lietuvos bei užsienio spaudos atstovų. Sustiprinta sargyba prie rūmų ir teismo salėje. Susirinkusieji nekantriai laukė nuosprendžio paskelbimo. O jis buvo toks: keturiems Jesužio žudikams - mirties bausmė sušaudant, dviems teroristams, kurie kėsinosi nužudyti Lopą - sunkių darbų kalėjimas iki gyvos galvos, Noimanui ir jo pavadootojui Bertulaičiui - po 12 metų sunkių darbų kalėjimo, Sovog devyneriems grupių ir smogikų vadams - po 10 metų, Sovog veikėjams Dreslerui, Betcheriui ir Preikšui - po 8 metus, CSA vadui Zasui, jo pavadootojui Ropui ir dešimčiai grupių vadų po 8 metus, aštuoniolikai - po 6 metus ir trisdešimt septyniems - nuo 1 iki 5 metų kalėjimo. Konfiskuotas daugumos nuteistųjų turtas. Iš viso nuteisti 87 asmenys, 35 išteisinti. Išteisintųjų tarpe - 23 jaunuoliai nuo 18 iki 22 metų amžiaus. Nukentėjusiam Lopui iš J. ir E. Valaičių priteista solidariai kas metai iki gyvos galvos mokėti po 378 litus ir 500 litų gydymosi išlaidų, o Jesutienei iš jos vyro žudikų - solidariai 43260 litų. Apie teismo nuosprendį pranešė tuoj pat Klaipėdos gatvėse pasirodžiusios ekstra telegramos, kurias godžiai grabstė praeiviai.

Bylos parengtinis tardymas ir teismo procesas parodė Vokietijos agentų revanšistinę veiklą Klaipėdos krašte ir atskleidė hitlerinio fašizmo grobuonišką politiką. Istorijos daktarė P. Žostautaitė moksliniame darbe "Hitlerininkų kėslai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933 - 1935 m." nurodo, kaip tuometinė Lietuvos valdžia, didžiųjų valstybių spaudžiama, turėjo nuolaidžiauti hitlerininkams: "Anglijai primygtinai reikalaujant, Presiden-

A. Hitleris Klaipėdoje įteikia E. Noimaniui auksinį NSDAP nario ženklėlį.

Paskutiniai 1938 metais iš kalėjimo paleisti Noimanas, Bertulaitis, keturi Jesučio žudikai ir du teroristai, bandę nužudyti Lopą.

Šios bylos pamiršti negalima. Tai mūsų pareiga istorijai, tai aki-vaizdus dokumentas, demaskuojantis nacizmo prigimtį, kėslus, jo pavojingumą žmonijai.

tas gegužės 18 d. aktu nuteistiesiems žudikams mirties bausmę pakeitė sunkių darbų kalėjimu iki gyvos galvos. Apie tai tuoj buvo informuota Anglijos vyriausybė. Lietuvos vyriausybė Vokietijos, kurią rėmė Anglija, verčiama atsisakė konfiskuoti nuteistųjų turtą". Vėliau ji buvo priversta išlaisvinti nuteistuosius.

II. K.Skučo ir A.Povilaičio byla

Stalinas ir Hitleris įėjo į istoriją kaip kruvini diktatoriai, dvi didžiąsias valstybes pavertę žiauriomis tirnijomis, siaubingų nusikaltimų vieta. Hitlerinis ir stalininis fašizmas skyrėsi tik simbolišėmis spalvomis: ruda ir raudona. Jų abiejų užsienio politikos pagrindinėmis priemonėmis buvo melas, klaida, grasinimai, prievarta.

Stalino ir Molotovo politikos dvideidiškumą aiškiai parodo Sovietų Sąjungos Aukščiausios Tarybos prezidiumo pirmininko M.Kalinino 1940 m. vasario 16 d. telegrama Lietuvos Respublikos Prezidentui A.Smetonai: "Draugiškos Lietuvos Respublikos tautinės šventės proga pareiškiu Jums, Pone Prezidente, savo ir visos Sovietų Sąjungos geriausius linkėjimus". Į ją A.Smetona atsakė: "Priimkite patikinimą, kad lietuvių tauta ir aš priėmėme Jūsų sveikinimą, kaip patvirtinimą esančio tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nuoširdaus ir nuolatinio draugiškumo".

V.Molotovas pasirašo draugystės sutarčių su Vokietija. Kairėje - J.Ribbentropas.

Deja... Keičiantis tokiais bičiulystės įrodymais, jau buvo Molotovo ir Ribentropo pasirašytas 1939 m. rugpjūčio 23 dienos sandėris tarp Hitlerio ir Stalino su slaptaisiais protokolais, pagal kurį Lietuva pateko SSRS "įtakos sferon".

1939 metų vasarą Lietuvos padangėje kaupėsi juodi grėsmės debesys. Rugsėjo 1-ąją auštant Vokietija įsiveržė į Lenkiją ir, turėdama karinį pranašumą, netrukus ją okupavo. Rugsėjo 17 d. į Lenkiją įsiveržė ir Raudonoji armija, kuri okupavo Vilniaus, Vakarų Ukrainos ir Baltarusijos sritis.

Kritus Lenkijai, Stalinas toliau įgyvendino 1939 m. rugpjūčio 23 dienos sandėrį. Jau rugsėjo 26 dieną Molotovas pakvietė į Maskvą Lietuvos užsienio reikalų ministrą J. Urbšį ir pareikalavo pasirašyti savitarpio pagalbos sutartį, pagal kurią Sovietų Sąjungai leidžiama Lietuvoje turėti karines bazes. Spalio 10 d. tokia sutartis pasirašyta. Joje pabrėžta, kad 1920 m. liepos 12 d. Taikos sutartis ir 1926 m. rugsėjo 28 d. Nepuolimo sutartis lieka Sovietų Sąjungos ir Lietuvos tarpusavio santykių ir prievolių pagrindu. Tokias pačias sutartis Maskvoje pasirašė Latvijos bei Estijos užsienio reikalų ministrai.

Greitai paaiškėjo, kad Raudonosios armijos dalinių įvedimas į Baltijos šalis buvo tik grobuoniško Stalino - Molotovo plano įgyvendinimo pradžia. Jau 1940 m. gegužės 25 d. Molotovas per Lietuvos atstovą L. Natkevičių Sovietų Sąjungos vyriausybės vardu pareiškė Lietuvai, kad šios saugumo organai, siekdami išgauti karines paslaptis, pagrobė du sovietų įgulų karius, kuriems pavyko pasprukti. Trečias karys - Gadžibais Butajevs esą Lietuvos policijos ne tik pagrobtas, bet ir nužudytas, kai sovietų vyriausybė pareikalavusi jį grąžinti. Lietuvos vyriausybė gegužės 26 d. atsakė, kad sudaryta komisija raudonarmiečių dingimui iširti. Šios komisijos pirmininku paskirtas Vilniaus apygardos teismo prokuroras J. Brazinskas, nariais - plk. lt. J. Korla ir VIDAUS reikalų ministerijos juriskonsultas A. Jakobas. Aplakusti saugumo policijos bei karo žvalgybos tarnautojai ir privatūs asmenys. Jų parodymai užprotokoluoti. Lietuvos valstybės organų veiksmų, nukreiptų prieš sovietų karines bazes ar pavienius raudonarmiečius nerasta. Absurdiškos raudonarmiečių "grobimo" istorijos - prasimanymai, sugalvoti Molotovo - Ribentropo grobuoniško sandėrio įgyvendinimui.

Visą laiką oficialiai buvę draugiški Lietuvos - Sovietų Sąjungos santykiai, pasirodo, buvo tik SSRS užsienio politikos apgavystė. Sovietų

spaudoje pasirodė išpuoliai Lietuvoje kėlė nerimą, bioga nuojautą. Darėsi aišku, kad esmė ne sovietų karių dingime, bet kažkokios rimtos Stalino užmačios. Visuomenėje plito gandai apie Stalino - Hitlerio sandėrį, nukreiptą prieš Lietuvos Nepriklausomybę.

Ir štai, 1940 m. birželio 14-šios naktį, Kremliuje Molotovas J. Urbšii ir L. Natkevičii perskaitė ultimatumą, kuris Kaune gautas birželio 15 d. Lietuva apkaltinta Savitarpio pagalbos sutarties laužymu, pareikalauta atiduoti teismui vidaus reikalų ministrą gen. Kazį Skučą ir Saugumo departamento direktorių Augustiną Povilaitį, sudaryti naują vyriausybę, įsileisti papildomus

A. Povilaitis

Raudonosios armijos dalinius. Koks bebūtų atsakymas, Raudonoji armija vis tiek žygiuos. Sekančią dieną sovietų kariauna okupavo Lietuvą.

Lietuvos vyriausybei priėmus ultimatumą, ministras pirmininkas Antanas Merkys pabūgo atsakomybės, jei Skučas ir Povilaitis pasitrauktų iš Lietuvos. Jis iš teisingumo ministro A. Tamošaičio (1940 m. liepos 12 d. suimto NKVD ir vėliau nužudyto) gavo pastarojo ranka Teisingumo ministerijos blanke rašytą raštą, kuriuo sankcionuotas Skučo ir Povilaitio areštavimas. Teisingumo ministras ir ministras pirmininkas įsakė suimti savo kolegas, nors gerai žinojo, kad šie nekalti. Štai to gėdingo rašto tekstas:

K. Skučas

Lietuvos Respublika
Teisingumo ministerija
1940 m. birželio 15 d.
Nr.

Slaptai
Ponui vidaus reikalų
Ministriui

Yra įtarimų, kad buv. vidaus reikalų ministras Skučas ir saugumo departamento direktorius Povilaitis yra nusikaltę sovietų įgulų kareivių atžvilgiu. Todėl juos reikia suimti.

Prašau šį raštą vykdyti kuo skubiausiai.

A. Tamošaitis
Teisingumo ministras

Generaliniam sekretoriui Giedraičiui
Prašau duoti parėdymą policijai suimti.

1940. VI. 15

A. Merkys

Ministras pirmininkas

Policijos d-to direktoriui. Įvykdyti.

15. VI. 1940

B. Giedraitis

Rezervo viršininkui. Vykdyti. 15. VI.

Jankauskas
Policijos vadas"

Iš Kauno Jurbarko link tuojau nudūmė policijos rezervų autobusas su keliais policininkais. Jie skubėjo suimti Skučą ir Povilaitį, kurie su šeimomis pasitraukė į A. Povilaičio ūkį ties Jurbarku. Prisaikdintas garbės žodžiu niekur nebėgti, K. Skučas veltui laukė vyriausybės leidimo pereiti sieną. 1940 m. birželio 15 d. 17 val. jie abu suimti ir perduoti karo kalėjimo viršininkui. 1940 m. birželio 16 d. atskridęs į Kauną įvesti Lietuvoje sovietinę santvarką ir įjungti Lietuvą į SSRS, užsienio reikalų vicėkomisaras V. Dekanozovas nuvyko į karo kalėjimą patikrinti, ar Skučas ir Povilaitis tikrai suimti. Sovietiniai inkvizitoriai liko patenkinti.

Po kelių dienų Vyriausiojo tribunolo prokuroras, pasirėmęs Teismų santvarkos įstatymo 195 straipsniu, kvotą apie raudonarmiečių pasišalinimą iš kareivinių perdavė man, siūlydamas drauge su apygardos

tardytoju S. Zimanu vesti tardymą. Dėl to suimtieji Skučas ir Povilaitis perkelti į Kauno sunkių darbų kalėjimą mano žinion. Lemtingieji 1940 metų įvykiai mane užklupo Lietuvos prokuratūros ypatingojo tardytojo pareigose.

Kvotos duomenys parodė, kad 1940 m. gegužės 7 d. trys raudonarmiečiai atvyko pas ūkininką ir paprašė valgyti ir išgerti. Vėliau du išėjo, o vienas pasiliko. Jį vėliau teko išvesti per prievartą. Dar du raudonarmiečiai Alytuje atėjo į restoraną ir gerokai išgėrę nuvyko pas prostitutę, kur praleido keturias dienas. Gruzinas karys Gadžibalas Butajevats, taip pat savavališkai pasišalinęs iš įgulos, kurį laiką gyveno pas merginą. Sovietų prašymu mūsų policija gegužės 12 d. jį surado ir apspaudė namą. Nenorėdamas pasiduoti, Butajevats nusišovė. Saviudybės faktą konstatavo teismo ekspertas gydytojas Vincas Kauza.

Tardyti A. Povilaitį pavedžiau S. Zimanui, žinomo kompartijos veikėjo broliui, o sau pasiilkau K. Skučą, mat ministrų bylų tardymas priklaus ypatingajam tardytojui. Kalėjime paprašiau atvesti generolą į atskirą kambarį, kuriame jo laukiau su mašininke Aldona Gamziukiene. Skučas atėjo apsilikęs gražiu tamsiu kostiumu ir naujais baltais marškiniais, tarsi svečias į svetainę. Atsistojęs paspaudžiau jam ranką.

Skučas paneigė jam perskaitytus Kremliaus ultimatumė Lietuvos vyriausybei pateiktus kaltinimus. Juos paneigė ir Povilaitis. Tokia tardymo eiga ir apklausos rezultatai netenkino berijinės NKVD. Lietuvos saugumo departamentą jau tvarkė iš Maskvos atsiųsti L. Berijos emisarai. Ši įstaiga atsidūrė virš teismų ir prokuratūros. Saugumo departamentas pareikalavo, kad Vyriausiojo tribunolo prokuroras pasiūlytų man Skučo ir Povilaičio byloje nedaryti jokių tardymo veiksmų. Prokuroras buvo bėjęs prieš saugumo organus. 1940 m. liepos 11 d. gavau iš Vyriausiojo tribunolo prokuroro nurodymą Skučo ir Povilaičio bylą gražinti jam. Taip ir padariau. Tik pareikalavau Eltą paskelbti, jog bylą perduodu Vyriausiojo tribunolo prokurorui. 1940 m. liepos 17 d. "Lietuvos žiniuose" paskelbta informacija, kad Skučo ir Povilaičio byla perduota saugumo departamentui. Toks bylos perdavimas buvo šiuurkštus Lietuvos teismų santvarkos įstatymo ir teismų bei prokuratūros kompetencijos pažeidimas, bet sovietinis saugumas jį tai nekreipė dėmesio.

1940 m. liepos 23 d. K. Skučas ir A. Povilaitis išvežti į Maskvą, NKVD centrą Lubianką. Maskvos kalėjime pagal sovietinio teismo nuosprendžius 1941 m. liepos 12 d. Povilaitis, o tą pačią dieną liepos 30 d. -

1940.07.11

№. 1408

192

Vytautojo T...
G A U T I S
1940 m. 11
11

Vytautojo Tribunolo Prokurorui.

Tamsta! pareikalavus siunčiu Tamsta! Kasio
 skūdo ir Augustino Povilaitio bylą.
 Kalėdini Skučas ir Povilaitis yra Kauno s. d.
 kalėjime ir mano šios dienos raštu Nr. 1409 užskaityti
 Tamstos šinion.

Priedas: byla iš 191 lapų, 4 bylos teising.
 M-jos raštų ir pokas su kariškiais
 drabužiais.

M. Koganas
 Parafotijas

Skučas, sušaudyti. K.Skučio ir A.Povilaitio areštas - lengvabūdiškas Lietuvos vyriausybės vadovų nuolankumas okupantams. Jie suimti po to, kai Lietuvos miestų ir miestelių gatvėmis jau važiuavo sovietiniai tankai. Nekritiškas Kremliaus ultimatumo vykdymas nulėmė tragišką judviejų likimą.

III. Teismų eksperto gydytojo V.Kauzosa byla

Po Lietuvos okupacijos, 1940 m. liepos 21 d. 8 val. 30 min. į Vilniaus saugumo policijos apygardą atėjęs naujasis sveikatos apsaugos ministras Moisiejus Leonas Koganas oficialiai, skundo tvarka, pareiškė, kad raudonarmiečio Butajevio žuvimo byloje teismų ekspertas gydytojas Vincas Kauza, 1940 m. gegužės 13 d. daręs žuvusiojo skrodimą, davė neteisingus parodymus. Pareikalauta gydytoją V.Kauzą suimti, nes jo pareikšta nuomonė prieštaravo Molotovo ultimatumui.

Vilniaus apygardos teismo prokuroras Kogano skundą perdavė apygardos tarytojai A.Laucevičiui, tačiau jis sugebėjo šios bylos atskratyti, motyvuodamas tuo, kad ji yra labai svarbi ir perduotina ypatingajam tarytojai. Apeliacinių rūmų prokuroras ją perdavė man, kad atliktiau tarydymą.

Prieštarauti pačiam Molotovui išties buvo pavojinga, bet aš nesivadovavau ultimatumė išdėstytais provokaciniais kaltinimais ir, gavęs V.Kauzosa

Lietuvos - SSRS 1939.10.10 sutarties pasirašymo dalyviai: iš kairės: L.Natkevičius, V.Molotovas, J.Urbšys, K.Bizauskas, S.Raštikis, V.Potomkinas, J.Stalinas, K.Vorošilovas, A.Ždanovas, N.Pozdniakovas.

byla, nereikalavau jį suimti. Kuo baigėsi byla, matyti iš mano rašyto nūtarimo (kurio tekstą išsaugoju):

"NUTARIMAS"

1940 m. rugsėjo mėn. 23 d. Ypatingasis tardytojas M.Krygeris, išžiūrėjęs gyd. Vinco Kauzos bylą, r a d o :

Teismų medicinos ekspertui gyd. Kauzai byla iškelta pagal jį pranešimo protokolą:

Pranešimo protokolas

Š. m. liepos mėn. 21 d. 8 val. 30 min. atvyko apygardos Sveikatos Ministeris Koganas ir davė sekančio turinio pranešimą:

1. Š. m. liepos mėn. 18 d. Vilniaus mieste I-mos nuovados ribose viename traktyriuje alumi buvo apnuodytas rusų kareivis. Vilniaus miesto policijos I-mos nuovados Viršininkas tą alų prisiuntė Apskrities gydytojo įstaigon padaryti analizą. Teismo medicinos ekspertas prie Apskrities Gydytojo dr. Kauza vietoj to, kad čia pat Vilniuje skubiai padariusi ekspertyzą, gauto I-mos nuovados Viršininko rašto neįregistravo Apskr. Gydytojo įstaigos knygoje, o gautą ekspertyzą alų persiuntė Kaunan, motyvuodamas, kad Vilniuje nėra kur padaryti tokio analizo. Taip pasi-
eigta dr. Kauzos prieš nustatytą tvarką ir ne pagal savo kompetenciją.

2. Rusų kareivio Bilovo [Butajev] žuvimo byloje dr. Kauza, padaręs lavono skrodimą, davė tardytojui neteisėtus parodymus.

(neišskaitomas parašas)

V.S.P Vilniaus Apyg. Budėtojas (b.I.14.).

Dėl to, kas pasakyta Sveikatos Ministro 1940.VII.21 pranešime, Vilniaus miesto gydytojas tardytojo buvo paprašytas pateikti savo paaiškinimus (b.I.46). Vilniaus miesto gydytojas Jurgelionis savo 1940. VIII.5 raštu Nr.1868 pranešė štai ką:

Š. m. liepos mėn. 18 d. apie 9 val. Vilniaus m. policijos I-os Nuovados Viršininkas siuntė Vilniaus Miesto Gydytojui adresuotą raštą Nr.1198 pr. ir ištyrimui dvi bonkas su alaus ir 1 bonką su seltorio likučiais. Vilniaus Miesto Gydytojo įstaigoje Teismų Medicinos Ekspertas gyd. Kauza tą raštą priėmė ir, nors ir ne jam adresuotą, atidarė voką ir, savo nuožiūra uždėjęs rezoluciją "Vilniuje chemijos laboratorijos nėra. Prašau

* Dokumento kairio netaisyta. - M.K.

siųsti Kaunan - Teismo Medicinos Instituto Laboratorijai. Gyd. Kauza Teismų Medicinos Ekspertas 1940-VII-18. ", nepasirašęs I-os nuovados išnešiojamų raštų knygoje, gražino raštą ir jo priedus I-os Nuovados Viršininkui. Taip pat gauto rašto gyd. Kauza nepadavė įregistruoti j man pavestos įstaigos gaunamųjų-siunčiamųjų raštų knyga, kaip tai daroma su visais gaunamais-siunčiamais raštais, ir bendrai apie rašto gavimą ir to rašto turinį nieko nepainformavęs, gyd. V.Kauza iš įstaigos išėjo. Tą pat dieną apie 11 val. pulk. Skorulis (K.A.M. Ypatingo Skyriaus santykiams su SSSR kariuomene Lietuvoje Atstovas Vilniuje) telefonu man pavestose įstaigoje pasiteiravo dėl prisiuostos medžiagos tyrimo rezultatų. Pradėjęs ieškoti negauto tuo reikalu rašto ir reikalingos tyrimui medžiagos, paaiškėjo aukščiau išdėstyti faktai.

2. Š. m. gegužės mėn. 13 d. Teismų Medicinos Eksperto gyd. Kauzos buvo padarytas SSSR kario Butajev Godžibal Aleksejevič lavono skrodimas. Vėliau, viešai paaiškėjęs skirtingai SSSR ir mūsų buvusios vyriausybės nuomonei dėl kario Butajev mirties priežasčių, š. m. birželio mėn. 1 d. buvo patikrinta gyd. Kauzos skrodimų protokolų knyga, kur protokole eil.Nr.66 (iš V.13) aprašyto skrodimo duomenys ir išvadose parašyta: "Mirė nuo širdies ir kairiojo plaučio persišovimo." Paklaustas žodžiu, gyd. Kauza aiškino, kad protokolo originalas yra kiek skirtingas su jo vedamoje protokolų knygoje įrašytu protokolu, kad skrodimo metu, be jo ir tardytojo, dalyvavo dar trys SSSR kariuomenės atstovai ir kad originalas su visų parašais randasi pas tardytoją. Gyd. Kauza dar pridūrė, kad, tardytojo klausiamas, turėjęs pasirašyti, kad karys Butajev pats save kulka mirtinai sužeidęs. Po kelių dienų gyd. Kauza, atėjęs pas mane į kabinėtą, skrodimo eigą aiškino jau kiek kitaip ir atšaukė man duotus pirmiau paaiškinimus, tvirtindamas, kad atskirai savo nuomonės tardytojui nebuvo pareiškęs ir kad po jo padarytomis protokolo originale išvadomis yra ir SSSR kariuomenės atstovų parašai.

Gyd. Kauza, darydamas taip svarbų skrodimą, ne tik prieš tai manęs nepainformavo, bet ir nepareikalavo pakviesti iš savo pusės dalyvauti prie skrodimo nė vieno gydytojo specialisto, kai tuo tarpu iš SSSR kariuomenės, kaip jis pats sakė, dalyvavo 3 atstovai.

P r i e d a s : 2 lapai.

(pas.) D[r].Jurgelionis
Vilniaus Miesto Gydytojas (b.I.48).

Tardytojo dar buvo užklausta Sveikatos Ministerija, ar ji dėl Sveikatos Ministro Kogano duoto saugumo policijai pranešimo turi kokių nors paaiškinimų ir ar ji pati darė tuo reikalu tyrimą (b.l.9). Sveikatos Ministerija į bylą jokių paaiškinimų nepateikė ir tardytojui tik pranešė, "kad tuo reikalu Tamsta gavote atsakymą iš Vilniaus Miesto Gydytojo (raštas Nr. 1868)", (b.l.49).

Tardomas Sveikatos Ministras Moisiejus-Leonas Koganas parodė, kad jis saugumo policijai apie gyd. Kauzos veiksmus pranešęs "remdamasis Jurgelionio referavimu" ir kad jis pats tų faktų, kurie nurodyti jo pranešime, netyrinėjęs ir apie juos žinąs tik tiek, kiek jam pranešęs Jurgelionis. Darpataisė, kad "pranešime klaidingai įrašyta "Bilovas", o turi būti "Butajevas" (b.l.64).

Vadinas, Sveikatos Ministro Kogano pranešimas saugumo policijai padarytas be jokio ištyrimo, taigi ir be rimto pagrindo, ir jis paremtas tik miesto gyd. Jurgelionio informacijomis. Iš tardymo duomenų matyti, kad miesto gydytojo Jurgelionio daromi gyd. Kauzai priekaištai irgi nėra rimti, ir Kauzos veiksmuose nieko nėra nusikalstamo. Pirmasis miesto gyd. Jurgelionio užmetimas gyd. Kauzai yra tas, kad šis, kai jam iš policijos su raštu 1940.VII.18 buvo atnešti selterio ir alaus likučiai, kurių reikėję padaryti analizę, Vilniaus miesto gydytojui adresuotame rašte užrašęs "Vilniuje chemijos laboratorijos nėra. Prašau siųsti Kaunan - Teismo Medicinos Instituto Laboratorijai" ir tą raštą su priedais gražinęs I-os nuovados viršininkui (b.l.48). Dėl tokio Teismų medicinos eksperto gyd. Kauzos pasielgimo Sveikatos Ministras Koganas savo pranešime nurodė, esą gyd. Kauza "gautą ekspertizai alų persiuntė Kaunan" ir kad "taip pasielgta dr. Kauzos prieš nustatytą tvarką ir ne pagal savo kompetenciją".

Čia tenka pastebėti, kad Sveikatos Ministro Kogano nurodymas, jog alus buvo persiųstas Kaunan, neatitinka tikrenybės. Iš tikrųjų tai Vilniaus miesto gydytojas tą alų ir selterį tą pačią liepos mėn. 18 d. išreikalavo iš Vilniaus policijos I nuovados ir atidavė čia pat, Vilniuje, miesto savivaldybės laboratorijai analizei padaryti (b.l.54). Vilniaus miesto savivaldybės laboratorija, padariusi biologinį tyrimą, aluje ir selteryje nuodingų priemaišų nerado ir apie tai sekančią dieną, t.y. liepos mėn. 19 d., pranešė Vilniaus miesto gydytojui (Kauza alų ir selterį gražino policijai ir pasiūlė persiųsti analizei į Kauną liepos mėn. 18 d.). Vadinas, net jei ir pripažinti, kad analizė būtinai turėjo būti padaryta Vilniuje, o ne

Kaune, tai ir tuomet Kauzos veiksmuose nebūtų nieko nusikalstamo, nes vis dėlto analizė tučiuojau buvo padaryta Vilniuje, ir šiam reikalui nieko nėra pakenkta, o nesant pakenkimo nėra ir nusizengimo, kurį numato Baudž. St. 636 str. 1 d.

Sveikatos Ministras Koganas ir Vilniaus miesto gydytojas Jurgelionis skaito, kad Teismų medicinos ekspertas gyd. Kauza, siūlydamas alų ir selterį persiųsti į Kauną analizei padaryti, peržengė "nustatytą tvarką" ir pasielgė "ne pagal savo kompetenciją". Tokia Kogano ir Jurgelionio nuomonė yra klaidinga. Gyd. Kauza, kaip teismų medicinos ekspertas ir šios srities specialistas, teisminių tyrimų darbe yra savarankiškas ir šiam savo darbui, kuris kaip tik yra jo kompetencijoje, jis nėra reikalingas gyd. Jurgelionio (ne specialisto) jokių nurodymų. Šiuo atveju, atrodo, ne gyd. Kauza, o Vilniaus miesto gyd. Jurgelionis pasielgė "ne pagal savo kompetenciją" ir alų bei selterį analizei pasiuntė ne ten, kur reikėjo pasiųsti. Vilniaus miesto savivaldybės laboratorija, miesto gydytojui reikalaujant, padarė tik biologinį tyrimą, ir, matomai, cheminėmis analizėmis ji neturi nei įrengimų, nei specialistų. Šiuo atveju kaip tik reikėjo daryti cheminį tyrimą, o ne biologinį tyrimą, nes cheminėmis reakcijomis galima susekti ir mažus nuodų pėdsakus, gi biologinės reakcijos nėra tiek jautrios. Teisingumo Ministras savo 1930.VI.10 bendraščiu kaip tik ir nurodė, kad analizes, kur reikia nuuoodijimą iširti, reikia daryti chemijos laboratorijoj, ir 1935.III.20 savo bendraščiu Nr. 167 jis pranešė, jog tokia laboratorija yra V.D.Universiteto Teismo ir Soc. Medicinos Institute Kaune ir kad ten ir reikia siųsti tiriamas medžiagas (b.l.I. 65, 69-70). Vadinas, teismų medic. ekspertas gyd. Kauza, užrašydamas Vilniaus miesto gyd. rašte, kuris jam buvo pateiktas neįkvokutas, jog "Vilniuje chemijos laboratorijos nėra. Prašau siųsti Kaunan - Teismo Medicinos Instituto Laboratorijai", vadovavosi Teisingumo Ministro bendraščiu ir pasielgė teisingai. Šis patvarkymas kaip tik priklausė teismų medicinos ekspertui gyd. Kauzai, o ne miesto gydytojui, nes teisminiai tyrimai Vilniuje specialiai anam pavesti.

Kai dėl antro priekaišto, susijusio su SSSR kario Butajevu lavono skrodimu, tai šis priekaištas irgi niekuo nepagrįstas. Butajevu (Sveikatos Ministro pranešime jis per klaidą pavadintas Bilovu) lavono apžiūrėjimą 1940.V.13 darė Vilniaus V apylinkės tardytojas. Darant apžiūrėjimą ir skrodimą, be tardytojo dar dalyvavo ekspertas gydytojas Kauza ir trys Sovietų gydytojai karininkai: Osmolovskis, Fesko ir Zubarevas. Skrodimų

knygoje, apie kurią mini savo rašte Vilniaus miesto gydyt. Jurgelionis, ekspertas Kauza paskubomis surašė skrodimo duomenis, ir šie įrašai niekienu nepasirašyti ir neturi dokumentinės reikšmės. Iš skrodimo knygos, t.y. iš juodraščio, buvo surašytas skrodimo protokolas - originalas, ir tik šis protokolas pasirašytas ir yra tikrasis teismo medicinos apžiūrėjimo protokolas. Betgi šio protokolo nematė nei Sveikatos Ministras Koganas, nei miesto gydyt. Jurgelionis. Iš tikrųjų gi, kaip matyti iš Vilniaus V-tos apylinkės tardytojo K. Poškaus parodymo ir eksperto gyd. Kauzos parodymo, tai skrodimo protokolo originalą, aptarus visas apžiūrėjimo ir skrodimo detales, rusų kalba ir savo ranka surašė ne gyd. Kauza, o prie skrodimo dalyvavęs Sovietų kariškasis gydytojas Osmolovskis ir taip pat jis rusų kalba surašė ir nuomonę. Skrodimo protokolą pasirašė tardytojas, ekspertas Kauza ir Sovietų kariškieji gydytojai - Fesko, Osmolovskis ir Zubarevas. Nuomonėje dėl Butajevio žuvimo įrašyta, jog galima prileisti, kad čia galėjo įvykti ir savižudystė. Tačiau jeigu ši nuomonė originale būtų ir be prileidimo, kaip iš pradžių buvo įrašyta į juodraščių skrodimų protokolų knygoje, kuriu remiasi Koganas ir Jurgelionis, tai ir tada vis dėlto ekspertas gyd. Kauza nebūtų padaręs jokio nusikaltimo, nes ekspertas būtų atsakingas pagal Baudž. St. 158 str. tik tuo atveju, jeigu jis tyčia, kenkdamas tiesos darbiui, surašytų žinomai jam netikrą nuomonę, ko betgi nėra. Iš skrodimo duomenų matyti, kad Butajevio švarke, dešiniajame skverne, kur yra į krūtinę kulipkos įėjimo anga, yra apdeginatais kraštais skylė. Tas rodo, kad buvo šauta visai iš arti, ir tokios žymės būdingos savižudystėms (b.l.60). Pagaliau Butajevio žuvimo priežastį aiškino tardytojas, ir tuo reikalu tardymas dar ir dabar nėra baigtas (šis rengiamasis tardymas yra įjungtas į Skučo ir Povilaičio bylą).

Dar miesto gyd. Jurgelionis ekspertui Kauzai prikiša, kad jis, "darydamas taip svarbų skrodimą, ne tik prieš tai manęs nepainformavo, bet ir nepareikalavo pakviesti iš savo pusės dalyvauti prie skrodimo nė vieno gydytojo specialisto, kai tuo tarpu iš SSSR kariuomenės, kaip jis pats sakė, dalyvavo 3 atstovai". Čia irgi Jurgelionis nesupranta eksperto pareigų. Ekspertą savo nutarimu skiria ir kviečia tardytojas. Jeigu ekspertų daugiau nebuvo reikalo kviešti (reikia turėti galvoje, kad dalyvavo dar trys žinovai Sovietų gydytojai), tai tardytojas jų daugiau ir nekviėtų. Šiuo atveju tardytojas vadovaujasi Baudž. Teis. įstatymu ir bylos duomenimis, o ne eksperto ar miesto gydytojo nurodymais. Skrodimas buvo

padarytas tardytojui dalyvaujant, ir tai yra tardymo veiksmas. Apie tardymo veiksmus ekspertas Kauza miesto gydytojo Jurgelionio painformuoti neprivalėjo, ir iš viso tardymo veiksmams neskelbiami.

Tardomas gyd. Kauza nurodė, kad tarp jo ir miesto gydytojo Jurgelionio jau iš anksčiau, dar prieš šią bylą, dėl darbo ir jo pasidalinimo buvo trynimasis. Iš pateiktų gyd. Kauzos raštų, raštų jam miesto gyd. Jurgelionio, matyti, kad iš tikrųjų tarp juodviejų jau iš anksčiau būta nesusipratimų (b.l.67).

Turėdamas tai galvoje ir vadovaudamasis Baudž. Teisenos įst. 277 str., Ypatingasis tardytojas
n u t a r ė:
nesant nusikalstamojo darbo žymių, perduoti šią bylą Vilniaus apygardos teismo prokurorui nutraukti.

(pas.) M. Krygeris
Tardytojas"

Nutraukdamas V. Kauzos bylą, vadovavausi sąžine, nors žinojau, kad nesutikti su V. Molotovo kaltinimais yra pavojinga. Tardytojas turi būti sąžiningas, moralus, etiškas. Jis atsako už žmogaus likimą. Vilniaus apygardos teismo prokuroras Vytautas Balčiūnas (į šias pareigas paskirtas po birželio 15-tosios) taip pat nesivadovavo asmeniniais ar politiniais interesais. Jis, gavęs V. Kauzos bylą su mano nutarimu, pasakė: "Krygeris rizikavo, rizikuosiu ir aš". Byla buvo nutraukta. Gydytojas Kauza tada išvengė represijų. Prokuroras V. Balčiūnas netrukus mirė nuo infarkto.

Stalino kulto laikais teisėjo, prokuroro ir tardytojo sąžiningumas dažnai buvo susijęs su pavojumi.

IV. Valiutos paėmimo byla

Norėčiau nušviesti Prezidento Antano Smetonos valiutos paėmimą ir dėl to Lietuvos banko valdytojų Juozui Pakniui bei Ministrų tarybos generaliniam sekretoriui Vincui Mašalaičiui iškelto baudžiamąją bylą.

Po eilės provokacijų, naktį į 1940 m. birželio 15-ąją Kaune gautas V. Molotovo pasirašytas ultimatas. Tuojuo 1-ąją valandą nakties su-

Paskutinioji neoriklašomos Lietuvos Respublikos vyriausybė. Iš kairės: K. Musteikis, A. Merkys, A. Tamošiulis, Prez. A. Smetona, E. Galvanauškas, K. Skučas, K. Bizauskas, J. Urbšys, J. Masilionis, K. Jokantas, J. Audėnas.

kviestas Lietuvos Respublikos Ministrų tarybos posėdis. Ultimatumė nurodyta, kad koks bebūtų atsakymas, Raudonoji armija vistik įžengs į Lietuvą. Po ilgo ir įtempto svarstymo atsivėlta į aiškia Lietuvos sunaikinimo galimybę karo atveju. Sielvarto prislėgta vyriausybė pasidavė likimui ir priėmė ultimatumą. Posėdis baigėsi 7 valandą ryto, vyriausybė atsistatydino.

Prezidentas A. Smetona, suprasdamas jam gresiantį pavojų ir tai, kad iš Maskvos atvykstantis vicekomisaras V. Dekanozovas vers jį pasirašyti Lietuvai pražūtingus aktus, nutarė pasitraukti į užsienį. Estijos ir Latvijos prezidentai K. Peatsas ir K. Ulmanis nepasitraukė ir žuvo.

A. Smetona 10 val. ryto pradėjo ruošti kelionėi. Jam reikėjo užsienio valiutos, kurios gavimas užsitęsė. Pagaliau iškviestas į Prezidentūrą apie 12 valandą atvyko nedideliu lagaminėliu nešinas Lietuvos banko valdytojas Juozas Paknys ir įteikė Smetonai lygiai 10 000 JAV dolerių. Nutarta kiekvienam ministrui duoti po 1000 dolerių, leidžiant ir jiems pasitraukti. Apie 15 val. Prezidentas atėjo atsivėikinti su ministrais. Vaizdas buvo sunkus ir jaudinantis, kai jis atsivėikino su Prezidentūros tarnautojais. Daugelis verkė. Kelios minutės po 15 val. Smetona su Kaune buvusiais šeimos nariais išvyko į Kybartus.

Smetonai paėmus valiutos ir pasitraukus į užsienį, Lietuvoje pasigirdo kalbos, smerkiančios Prezidentą. Lietuva dar nežinojo, koks teroras jos laukia. Spauldoje, propagandos sumetimais, paskelbta, kad pasiruošiam bėgti į Vokietiją Smetonai J. Paknys atnešė lagaminą su svarų sterlingų, dolerių, švedų kronų banknotais. Prezidento pasitraukimas

J. Paknys

labai nepatiko ir V. Dekanozovui, atsikrūdimas į Kauną "apiforminti" Lietuvos aneksiją. Jis suprato, kad buvęs ministras pirmininkas A. Merkys neturėjo konstitucinės galios skirti sovietų parinktą naują ministrą pirmininką ir tvirtinti jų padiktuotą Ministrų tarybos sudėtį, nes jis jau buvo atsistatydinęs su senąja Ministrų taryba, o be to, neturėjo visos Prezidento galios. Respublikos Prezidentu tebebuvo į užsienį išvykęs A. Smetona. Tiesa, tai nesukliudė V. Dekanozovui ir N. Pozdniakovui birželio 17 d. patvirtinti naują vyriausybę. 1940 m. rugpjūčio 3 d. Kremliuje įvyko paskutinis politinio spektaklio veiksmas.

Iš vyriausybės narių su Prezidentu pasitraukė tik krašto apsaugos ministras gen. Kazys Musteikis. Visi kiti ministrai liko Lietuvoje, ir gautus dolerius per V. Mašalaitį birželio 16 d. grąžino Lietuvos bankui. A. Merkys grąžino 800 dolerių, o likusią sumą - litais.

Valiutos paėmimas ir jos padengimas litais Lietuvos banke nebuvo tinkamai apiformintas. A. Smetona turėjo banke apie 60 tūkst. litų santaupų, tačiau skubėdamas nepaliko V. Mašalaičiui įgaliojimo šiam indėliui išimti, parašė tik paprastą raštelį, kad esąs gavęs iš Lietuvos banko 10 000 dolerių. Taupomųjų kasų valdytojas nesutiko pagal šį kvitą padengti Smetonos paimtą valiutą. Tik birželio 17 d. finansų ministrai E. Galvanauskui, trumpai dirbusiam J. Paleckio vyriausybėje, raštu įsakius, Taupomųjų kasų valdytojas V. Mašalaičiui iš A. Smetonos sąskaitos išmokėjo 60 500 litų. Gautąją sumą Mašalaitis tą pačią dieną perdavė Lietuvos bankui. Kartu jis įteikė nepasitraukusių ministrų grąžintus 7 800 dolerių ir padengė litais K. Musteikio paimtus 1 000 dolerių.

Tačiau tuo viskas nesibaigė. Naujosios valdžios Valstybės kontrolės generalinis sekretorius birželio 17 d. pasiuntė į Lietuvos banką du revizorius paskutiniųjų dienų operacijoms patikrinti. Revizoriai surado du V. Mašalaičio pasirašytus kvitus, įrodančius svetimos valiutos paėmimą. Nors J. Paknys aiškino revizoriams, kad pinigai bankui grąžinti, tai nieku nepadėjo. Kvitai pristatyti Valstybės kontrolės generaliniams sekretoriui. Valstybės kontrolė J. Pakniui ir V. Mašalaičiui inkriminavo keturis kaltinimus ir pareikalavo juos suimti. Štai tie kaltinimai:

1. Paimta iš Lietuvos banko stambi pinigų suma išlaidų sąmatoje nenumatytiems reikalams.
2. Paimant pinigus, nebuvo laikomasi įstatymų numatytos tvarkos.
3. Pinigai paimti svetima valiuta be Valiutų komisijos leidimo ir

grąžinti daugiausia litais.

4. Visi šie nusikaltimai padaryti, norint padėti buvusiam Prezidentui pabėgti į užsienį.

Bylą prokuratūra perdavė man atlikti tardymą. Ją gavęs, apkliausiai išskviečiau J. Paknį, kuris buvo labai susirūpinęs dėl jam ir Mašalaičiui inkriminuojamų kaltinimų. Akraminęs jį daviau liudytojo protokolo blanką ir paprašiau savo ranka parašyti parodymą. Jame Paknys nurodė, kad jis vykdė Vyriausybės reikalavimą. Apie Mašalaitį nieko neminėjo.

Ypatingojo tardytojo 1940 m. lapkričio 20 d. nutarime pabrėžiau, kad svetimą valiutą iš Lietuvos banko išreikalavo buvusios Vyriausybės ministras pirmininkas ar Respublikos Prezidentas, kurių išardyti neturiu galimybės. Todėl bylą grąžinau prokuratūrai, niekam nepateikęs jokių kaltinimų. Tuo ši byla ir baigėsi.

J. Paknys ir V. Mašalaitis 1944 metais pasitraukė į Vakarų. JAV leistame žurnale "Margutis" (1957 m. Nr. 5) Mašalaitis prisipažino, kad svetima valiuta paimta iš Lietuvos banko be Valiutų komisijos nutarimo. Jis pabrėžė, kad be šių kaltinimų "okupantas prikerė dar vieną naują kaltinimą - mudviejų suteiktą pagalbą Prezidentui pabėgti į užsienį. Tik gero žmogaus sumanumu ir rizika pavyko mums su Pakniui išvengti raudonųjų barbarų koncentracijos stovyklos".

1941 m. sausio mėn. Maskvos paskirtas LSSR prokuroras V. Niunka mane atleido iš tardytojo pareigų. Pradėjau dirbti Vilniaus universitete vyr. dėstytoju, dėsciau kriminalistiką.

V. Hitlerinė okupacija

Iš Kaune vykusio hitlerininkų teismo proceso pasaulis sužinojo apie Vokietijos keliamą grėsmę. Tai buvo savalaikis viešas įspėjimas. Deja... Laiku tinkamai neapsiginklavusios Anglija ir Prancūzija nesugebėjo išsaugoti taikos, jų armijos nebuvo pasirušiusios karinėms operacijoms. Sovietų Sąjungoje Stalinas sunaikintoj dešimtis tūkstančių karininkų, tarp jų - generolus ir net maršalus.

Tuo tarpu Hitleris, nepaisydamas Versalio sutarties, įvedė visuotinę karinę prievolę. 1938 m. kovo 12 d. Vokietija užėmė Austriją, spalio 1 d. nuo Čekoslovakijos atplėšė pramoninį Sudetų kraštą, 1939 m. kovo 15 d. okupavo likusią Čekoslovakijos dalį, o kovo 23 d. nuo Lietuvos atplėšė Klaipėdos kraštą. Europa gyveno paskutines taikos dienas.

1939 m. rugsėjo 1 d. auštant Vokietija užpuolė Lenkiją. Prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Kritus Lenkijai, Sovietų Sąjungai 1940 m. birželio 15 - 17 d. okupavo ir vėliau aneksavo Baltijos valstybes. Tais pačiais metais Hitleris įsakė paruošti Vokietijos karo prieš Sovietų Sąjungą planą. Vokiečių karinė vadovybė "Barbarosos" planą patvirtino 1940 m. gruodžio 18 d. Stalino okupuotai Lietuvai iškilio hitlerinės okupacijos grėsmė.

Hitlerininkų planai Pabaltijyje atskleisti karo nusikaltėlių Niurnbergo proceso 1945 m. gruodžio 10 d. posėdžiuose. "Barbarosos" planas numatė, kad "Pabaltijys visiems amžiams turi tapti vokišku kraštu, kuriame sukalbamesni elementai turi būti suvokietinti, o kiti išstremti arba sunaikinti".

Tragiškas buvo 1941 m. birželis Lietuvoje. Toli nudundėjo traukiniai su tūkstančiais gyvulinuose vagonuose uždarytų vyrų, moterų, senelių ir vaikų. Birželio 22 d. prasidėjęs Vokietijos - Sovietų Sąjungos karas tapo ženklu pradėti sukilimą prieš sovietinius okupantus, kurio metu

žuvo ir buvo sužeisti virš 4000 sukilėlių. Birželio 23-iąją paskelbta apie Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimą, sudaryta Laikinoji vyriausybė, atkurta lietuviška administracija. Po stalininio teroro blykstelėjo laisvės viltis. Deja, vokiečių okupacinė vadovybė Laikinosios vyriausybės nepripažino ir greitai ją išvaikė, nepalikdama Lietuvai jokių vilčių dėl valstybingumo.

Prasidėjus karui, paskui Vermachto dalinius į Lietuvą atskubėjo esesininkai ir Tilžės gestapininkai su iš anksto paruoštais žydų bei lietuvių naikinimo planais. Himlerio 1941 m. birželio 6 d. įsakyme nurodyta, kad bolševizmas yra mirtinas vokiečių nacionalsocializmo priešas ir Vokietijos kova turi būti nukreipta prieš šią destruktivią ideologiją, jos platiniojus, bolševikų agitatorius bei žydus. Žydai buvo žudomi gestapo iniciatyva, paremta Hitlerio ir Himlerio kategoriškais įsakymais. Okupavę Lietuvą, hitlerininkai ėmėsi naikinti ir lietuvius, kurie buvo įtraukti į bolševikinę veiklą sovietų okupacijos metu.

1941 m. liepos 11 d. Lietuvos laikinoji vyriausybė paskyrė mane Šiaulių apygardos teismo prokuroru. Šias pareigas pradėjau eiti sudėtingomis sąlygomis. Vokiečių kariuomenė, gestapas, policija buvo aukščiau lietuviškų teismų ir prokuratūros.

Po brutalių represijų Lietuvos žmonės jautė komunistams pagrįstą neapykantą. Tačiau lazda aiškiai buvo perlenkta. Gestapo agentų kursomai, keršydami už bolševikų padarytas skriaudas lietuviui suiminėjo "raudonuosius" lietuvius, juos pristatydavo į Šiaulių kalėjimą gestapui arba šaudė patys. Gestapas mirties nuosprendžius darė pagal savo kvotas arba visai be kvotų, pagal lietuviškojo saugumo bei viešosios policijos sudarytus sąrašus, kuriuose buvo pažymėta "komunistas", "komjaunuolis", "komunistų veikėjas", "šnipas" ir panašiai. Tokių atžymų pakako mirties nuosprendžiui priimti.

Šiauliuose sušaudyta advokato L. žmona. Jos vyrą suėmus NKVD, žmonės patarė L-nei nutraukti santuoką ir tokiu būdu išvengti sovietinių represijų. Nelaimingoji moteris taip ir padarė. Kažkoks raštininkas ar advokatas santuokos nutraukimo pareiškime įrašė, kad L-nė prašo nutraukti santuoką, nes "jos vyras yra liaudies priešas". Hitlerinės okupacijos pradžioje L-nės pareiškimas tapo įkalčiu ir ji baigė gyvenimą kapo duobėje vien už šiuos žodžius. Taip advokatą L. sušaudė enkavedistai, o jo žmoną - gestapininkai.

Šiaulių gestapai vadovavo vokiečių Gotšalkas, jo bendradarbiais buvo repatriantai - du iš Kybartų ir vienas storulis iš Kauno Šančių. Šiaulių kalėjimas pačių lietuvių "rūpesčiu" buvo prigrūstas lietuvių "komunistų", kuriems grėsė suaudymas. Su storuliu gestapininku ir Šiaulių apygardos saugumo policijos viršininku Juozu Pakuliu pradėjau derėtis dėl kalinių išlaisvinimo. Kalinių išlaisvinimu taip pat labai rūpinosi Šiaulių apygardos teismo pirmininkas P. Bugališkis. Pagaliau gestapas leido apygardos teismo teisėjams pagal sąrašus apklausti suimtuosius ir savo nuožiūra paleisti. 1941 m. liepą pavyko iš Šiaulių kalėjimo išlaisvinti 300 suimtųjų. Jų tarpe buvo ir Pavenčių cukraus fabriko darbininkai, nuo kurių 1944 m. lapkričio mėn. gavau man labai brangų kolektyvinį padėkos laišką.

Ne visi suimtieji buvo pristatomi į Šiaulių kalėjimą gestapo žinion. Kai kur broliai lietuviai savo iniciatyva vykdė egzekucijas. Štai Telšiuose susidaręs superpatriotų lietuviškas "karo lauko teismas", teisęs "komunistus", "komunistų veikėjus", pats vykdė nuosprendžius. Nuteistasis Vladas B., gimęs 1909 m., 1941 m. liepos mėnesį kartu su 14 kitų "komunistų" išvežtas už Telšių miesto sušaudymu. Vykdamas nuosprendį, pastatytas su kitais prie duobės. Išgirdęs šūvius, jis išsigando ir įkrito į duobę, o po kokių dvių valandų iš jos išlindo ir pabėgo. Tai pastebėjęs sargybinis šaudė, bet nepataikė. Taip, laimingai susiklosčius aplinkybėms, V.B. liko gyvas.

Nuvažiauvau į Telšius išsiaiškinti, kas ten vyksta. Lietuvių aktyvistų fronto Telšių štabe B.A., kuris save titulavo "karo lauko teismo" prokuroru, pristatė mane, kaip Šiaulių apygardos teismo prokurorą, atvykusį pasitarti suimtųjų reikalu. Susirinkusiems atvirai pareiškiau:

- Manau, įsitikinate, kad įvyko antroji, hitlerinė, Lietuvos okupacija, kuri nieko gero nežada. Jūsų suorganizuotam "karo lauko teismui" ir jo mirties nuosprendžiams nepritariu. Argi dabar laikas patiems lietuviams suiminti tautiečius ir juos šaudyti už tai, kad šie sovietinės okupacijos metu buvo įtraukti į bolševikinę veiklą? Mums, - pareiškiau susirinkusiems, - reikalinga vienybė, o ne sąskaitų suvedinėjimas ir žudynės. Galėtume pasimokyti iš Klaipėdos krašto nacionalistų, kurių vadas Noimanas ir komunistas Žūrau iki Klaipėdos užgrobio per Seimelio rinkimus buvo apsijungę į vieną, taip vadinamą "Vienybės sąrašą".

LAF'o Telšių štabas viename barake ir Telšių kalėjime laikė daug suimtųjų. Pasiūliau juos paleisti, kol gestapas nespėjo perimti savo žinion. Prieštaraujančių nebuvo. Augustinas Ramanuskas, vėliau tapęs

žemės ūkio reikalų generaliniu tarėju, pridūrė: "Aš skaičiau, kad negerai darome". Taip pavyko išlaisvinti ir šiuos suimtuosius.

Prisimindamas neeilinius LAF'o veikėjus, dalyvavusius šiame pasitarime pagalvoju, kodėl jie, patyrę žvėrišką Stalino tironiją ir lietuvių tautos naikinimą, susitėpė rankas lietuvių krauju. Argi tai ne iškreiptai suprastas patriotizmas?

1941 metų liepą Šiaulių apygardos teismo prokuratūroje lankėsi Mažeikių apskrities viršininkas ir karo komendantas. Pasiteiravau apie suimtuosius ir prašiau jų nešaudyti. Pulkinkininkas griežtai atsakė: "Visuomenė reikalauja!". Tokie lietuviai užmiršo penktąjį Dievo įsakymą: "Nežudyk!" ir vadovavosi akla minios neapykanta. O ten, kur įsiviešpatauja neapykanta, proro balsas negirdimas. Tik teismas, o ne aklas keršto jausmas turi nustatyti žmogaus kaltę ir nuspresti nusikaltusiojo likimą.

Greitai nuvažiauvau į Mažeikius. Iš Mažeikių apylinkės teismo teisėjo sužinojau, kad suimtieji neišvengė suaudymo. Teisėjas Bronius Pauza tomis egzekucijomis buvo labai pasipiktinęs. Nuėjome į Mažeikių turgavietę, kurioje buvo daug į turgų suvažiausių žmonių. Turgavietėje turgavietė, aukštai pasilipęs chirurgas P. kalbėjo apie bolševikų - komunistų padarytas Lietuvai skriaudas ir su jūtimi šaukė: "Skriauda reikalauja keršto!". Pagalvoju, kad štai gydytojas, žmogus, davęs Hipokrato priesaiką kovoti už žmogaus gyvybę, reikalauja keršyti, žudyti, naikinti "bolševikų tarnus". Ne vien stalininis teroras, bet ir beprasmiškos lietuvių žudynės hitlerinės okupacijos metu man kėlė siaubą. Tuo metu buvo plačiai paplitęs hitlerinis virusas ir nežmoniškas keršto jausmas. Neišgirstas poeto Bernardo Brazdžionio šauksmas:

*Šaukiu aš jūsų vargo žemės,
Balsu piliakalnių ir pievų, ir miškų:
Nekeršykite, kad keršto kraujo dėmės
Nekristų prakeiksmu ant jūsų vaikų vaikų!*

"Atsiskaitymo valandomis" daugelis lietuvių šeimų neteko tėvų ir brolių, buvo pralietas daugelio tautiečių kraujas. Ir žydų, ir lietuvių žudynių hitlerinės okupacijos metu negalima pamiršti.

Iš vietinių valdžios pareigūnų vokiečių generalinis komisaras svarbiausią vaidmenį skyrė apskričių viršininkams, kuriems buvo pavaldūs valsčių viršaičiai, miestų (išskyrus Vilniaus ir Kauno) burmistrai ir policijos

nuovadų viršininkai. Pasibaigęs hitlerinėmis žudynėmis, 1941 m. liepos 29 d. raštu Nr. 85 kreipiausi į Šiaulių, Telšių, Raseinių, Tauragės, Mažeikių ir Kretingos apskričių viršininkus, siūlydamas jiems sustabdyti nepagrįstus lietuvių suimtinėjimus ir šaudymus. Aplinkraštyje nurodžiau, kad "naikinimas dirbusių bolševikinėse įstaigose lietuvių yra naikinimas pačios lietuvių tautos, ir tokie keršto užsimojimai yra atmetini visu griežtumu".

Kai kurie apskričių viršininkai mano aplinkraščio nuorašas išsiuntinę policijos nuovadų viršininkams ir šis kreipimasis jiems darė teigiamą poveikį. Žinojau, kad už tai galiu nukentėti, bet ryžausi. Šis aplinkraštis pateko į gestapo rankas. Juo sudomino ne vien vokiečių saugumas, bet ir vokiečių apygardos komisariatams bei prokuratūra. Po karo jis surastas Tauragės apskrities viršininko bylose, yra Lietuvos valstybiniame archyve ir 1965 m. išspausdintas leidinyje "Masinės žudynės Lietuvoje". Jo turinys toks:

"Lietuvos Respublika

TM

Šiaulių apygardos teismo prokuroras

1941 m. liepos 29 d.

Nr. 85

Slaptai

Tauragės apskrities viršininkui

Daugelis lietuvių (Lietuvių aktyvistų fronto nariai ir kt.), kurie gerai pažįsta bolševikiškąjį terorą, bolševikinę apgaulę ir visas okupacijos gyvenimo ir darbo sąlygas, šiuo metu Šiaulių apygardos teismo prokuratūrai pareiškė susirūpinimą dėl vykstančių kai kuriose apygardos vietose lietuvių suimtinėjimų ir lietuvių naikinimo.

Susipažinęs su įvykiais ir tebevykstančiais Šiaulių apygardoje lietuvių areštais randu, kad daugelis lietuvių suėmimų, nors šiuo metu suėmimai kai kuriose vietose yra tolygūs perdavimui sušaudyti, kai kur padaryti be rimto pagrindo ir be jokio tyrimo. Daug kur suėmimai padaryti labai lengvapėdiškai ir dar gi suvedant asmenines sąskaitas. Nėra nė vieno miesto, miestelio ar valsčiaus, kur patys lietuviai nesuimdinėtų lietuvių. Suimtųjų lietuvių tarpe yra tarnautojų, ūkininkų, amatininkų, darbininkų, moterų, nepilnamečių jaunuolių ir dargi vaikų (15-16 metų). Daugelyje vietų suimtiesiems, nepadarius jokių kvotų, jau yra įvykdytos mirties bausmės. Teko konstatuoti labai liūdną faktą, kad į suimtųjų lietuvių skaičių pateko visai dorų lietuvių. Kai kurie lietuviai aktyvistai

pasigedo net savo slapto lietuviško veikimo draugų, kurie tik iš prievartos viešai dalyvavo bolševikiniam "maskarade" ir dangstėsi bolševikine frazeologija, o slaptai veikė aktyvistų būreliuose. Ypač valsčiuose, kur vadovavimui trūksta nuosaikių inteligentų, vietos žmonės, keršijami už vadovavimą bolševikų skriaudas, skundžia ir dažnai be pagrindo padarytas jiems bolševikų pareigūnus (seniūnus, seniūnų padėjėjus, vykdomųjų komitetų tarnautojus, mokytojus ir t.t.). Nepagrįstas naikinimas dirbusių bolševikinėse įstaigose lietuvių yra naikinimas pačios lietuvių tautos, ir tokie keršto užsimojimai yra atmetini visu griežtumu. Prekyba, pramonė, žemės ūkis, švietimas, administracija ir kitos darbo sritys pareikalaus daug žmonių, ir todėl be rimto pagrindo neturi būti sunaikintas kiekvienas lietuvis, kuris ateityje bus reikalingas ir naudingas mūsų kraštui. Nereikia užmiršti, kad bolševikinės okupacijos pradžioje lietuviškoji spauda ("Lietuvos žinios" ir "XX amžius") ir lietuviškoji visuomenė ragino lietuvius gelbėti padėtį ir nebėgti iš tarnybų, į kurias pradėjo skverbtis svetimi "naujieji žmonės". Štai, pvz., 1940 m. liepos 15 d. "XX amžius", Nr. 159/1210, rašo, jog pastebimas liūdnas reiškinys, kad "kai kurie inteligentai, tiksliau - proto darbo darbininkai, įvykių eigos nustumiami į tariamą liaudies priešų eiles, nedalyvauja šalies problemas sprendžiant, pasidaro lyg nereikalingi, paniekinti reakcionieriai, buržuazijos šalininkai". Toliau sakoma: "Kur pranyko daugelis tų, kurie dar neseniai siūlė radikalias socialines reformas?" Todėl, tik gerai ištyrus kiekvieno buvusio tarybinio pareigūno veiklą, galima daryti dėl jo išvadas.

M. Krygeris

Prokuroras"

Mano aplinkraščiu liko nepatenkinti okupanto talkininkai, kurių rankos buvo suteptos žmonių krauju. Gestapas gavo Pakruojo advokato Petro Požėlos skundą, kad aš esąs Vilniaus universitete dėščiau markizma - leninizmą, esu priešvokiško nusistatymo, buvau Noimano - Zaso bižų tardytojas ir, kaip prokuroras, trukdau naikinti "bolševikų lizdus". Atitinkamos reakcijos ilgai laukti neteko.

VI. Už grotų

Vieną popietę pas mane atėjo gestape budintis policininkas ir pranešė: "Tamsta kviečiamas į gestapą". Gestapas ir okupacinės valdžios apygardos komisariatas buvo užėmę Šiaulių apygardos teismo ir prokuratūros rūmų pirmąjį aukštą. Malonūs tai buvo kaimynai. Nusileidęs žemyn, jau radau manęs belaukiančius gestapininkus. Vienas iš jų, feldfobelis, man paskelbė: "Sie sind verhaftet" (Jūs suimtas), nors jokio suėmimo orderio nepateikė. Po penkių minučių - aš jau Šiaulių kalėjime, kur iš manęs atėmė piniginę, laikrodį, žiedą, pasą ir tarnybinį pažymėjimą. po to, lydint tam pačiam feldfobeliiui, nuvedė į tuščią pusrūsio kamerą Nr. 9 ir užrakino duris.

Erdvios kameros langas užkaltas grotomis ir lentomis. Pražingsniau: vienuolika žingsnių ilgio, aštuoni pločio. Grindys betoninės, jautėsi drėgmė. Budintis prižiūrėtojas iš belaisvių virtuvės atnešė puodelį juodos nesaldintos kavos. Tai ir viskas. Apžvelgęs kamerą jis pasakė: "Čia tamstai vienam oro užteks". Iš to supratau, kad kitose kamerosse žmonių kamštis, trūksta oro. Greitai tas pats prižiūrėtojas atnešė antklodę ir čiužinį, kurio gale buvo sukritę sutrinti šiaudai.

Nukabinęs nuo sienos, nuleidau vieną lovą ir, pasitiesęs čiužinį, atsiguliau. Staiga pajutau, kad mane apspito blusos. Pašokęs iš lovos papurčiau antklodę ir lipau aukštyn ant lentinųjų gultų. Ir vėl tas pats. Dar kartą išpurtes antklodę, įsivyniojau į ją. Žvelgiau į nakties tamsą ir mintyse mačiau motiną, tėvą, žmoną, vaikus. Jie dar nežinojo, kad esu suimtas. Ar pasimatysiu su jais kada? Karas, žudynės. Kas žino, kur ir kaip baigsis mano niūrus kalinio kelias. Gal masinio kapo duobėje? Naktį girdėjau raktų žvangėjimą, kamerų durų girdždesį, vyrų balsus. Juos kažkur išvedė... Kaip vėliau sužinojau, tas pats feldfobelis, kuris atvežė mane į kalėjimą, naktimis išvesdavo kalinius sušaudymui.

Po nemigo nakties pasigirdo rytinis spiegiantis švilpukas ir kalėjimo prižiūrėtojo balsas "Keltis!" Pašokau, sutvarkiau savo guolį. Prižiūrėtojas atrakino duris ruošai. Šalto vandens gavau puodelį rudo skysčio, vadinamo į kamerą. Po rytinio patikrinimo gavau puodelį rudo skysčio, vadinamo į kamerą kava ir duonos džiovėsį. Sutikau pirmąjį rytą kalėjime. Pro užkaltos kameros lango lentų plyšius mačiau kalėjimo kiemą. Jis buvo pilnas sovietų belaisvių. Vieni jų su milinėmis, kiti tik su palaidinėmis, o dar kiti prisidengę pakuliniais maišais ir antklodėmis. Vieni apsiavę batais, kiti klumpėmis, kai kurie visai basi. Tarp belaisvių sukinėjosipai tipai su raiščiais ant rankovių. Tai - vertėjai ir lagerio policininkai. Didžioji belaisvių dalis - apatiški, išbadėję, susigūžę snaudė kalėjimo kiemo patvoriuose.

Staiga snaudžianti žmonių minia sujuda, pakyla, išgirdusi komandą pietums ar vakarienei. Belaisviai surikiuojami į kolonas po šešis ir kiekviena kolona gauna po vieno kilogramo kepalikuą duonos, kurį turi pasidalinti. Eidami jie godžiai žiūri į nešamą kepalikuą. Vakaraus surikiuoja kolonas po dvyliką belaisvių ir duoda jiems po vieną popierinį maišelį duonos džiovėsį. Belaisviai išsitiesia ant žemės antklodę ir, apsidė ratu, alkanomis akimis godžiai seka, kaip džiovėsiai išdalinami į dvyliką krūvelių. Kartais iš virtuvės pro langą išmeta į kiemą žuvies kaulų, kuriuos belaisviai čiumpa nuo žemės ir čiulpia. Tarp žmogaus būties ir nebūties toks siauras tarpelis, kuris vadinamas gyvenimu. Dėl jo vyksta kova.

Pasitraukęs nuo lango, apžiūrėjau kameros sienas, gultus. Per šią kamerą perėjo tūkstantčiai žmonii. Kur jie dabar? Vieni žuvo be pėdsakų, kiti paliko įrašus tiems, kurie ateis po jų. kiek čia būta pagiežos, sielvarto, apmąstymų, nevilties, nemigo naktų? Ant gultų randu įrašą: "12 polit. kalinių, nuteistų ir išvežtų nežinia kur. 1941.V.12 T.Danta". Čia pat prierašas: "Sudiev, Tėvyne! T.Danta". Vienoje sienoje - kalendorius nuo 1941 m. liepos 1 iki 22 dienos su įrašytomis datomis ir savaitės dienomis. Liepos 22-ąja šis kalendorius baigiasi. Gal būt tą dieną esesininkas nuvedė kalinį prie duobės? Yra ir žmogūdžių įrašų: A.J. iš Žagarės "už merginos nušovimą 1940.VII.11", o A.V. iš Šiaulių - "už žmonos nušovimą". Vienos sienos viršuje įrašytas nevilties klausimas: "Kas bus, Gene?", Ant vieno gulto nupiešta gulbė ir nuoga moteris. Kalėjime kyla juodžiausių bei gražiausių minčių ir ryžtas įveikti sunkumus. Pražūtis tam, kas netenka ryžto ir vilties.

Rugsėjo 2 d. kalėjimo gydytojas Bartkevičius savo iniciatyva perkėlė mane iš pusrūsio į kamerą Nr. 46, antrajame aukšte. Tai maži, jauki kamera, skirta ligoniui. Čia nebuvo blusų. Prie sienos stovėjo paklota geležinė lova, o prie lango - staliukas. Ant sienos kabėjo kryžius su Nukryžiuotoju. Pro langą mačiau Šiaulių miestą. Netoliese bažnyčia su jos bokštais su kryžiais, kapinės su paminklais mirusiems. O gal kalėjimas ir yra gyvųjų kapinės? Šioje mažoje vienutėje praleidau vienuolika dienų be pasivaikščiojimo, be gryno oro.

Rugsėjo 12-osios pavakarę prižiūrėtojas atrakinio kamerą ir parą mane greičiau eiti į kalėjimo raštinę. Čia gražnio mano pinigė, žiedą, laikrodį. Kalėjime manęs laukė esesininkas, o prie kalėjimo - automobilis. Privažiavęs Tilžės gatvę, jis sustojo. Į automobilį įlipęs vietinio gestapo vadas Gotšalkas man pranešė, kad gavęs įsakymą pristatyti mane Tilžės gestapui. Pravažiavom Kelmę, Skaudvilę, Tauragę... Visur karo ugnies pėdsakai. Vakare pasiekėme Tilžės policijos direkcijos rūmus. Gotšalkas nuvedė mane žemyn į pusrūsį ir pabeldė į geležines policijos kalėjimo duris. Jas atidarė aukštas storas hauptvachmistras. Gotšalkas atidavė mane ir dokumentus. Nesuradęs daugiau kitur vietos, čionykštis hauptvachmistras apnakvyndino mane prausykloje. Rytą tas pats storulis, atrakinęs prausyklo duris, ėmė šaukti:

-Schnell! Schnell! (Greičiau! Greičiau!).

Po kelių akimirų čia subėgo vienmarškiniai gestapo suimtieji su rankšluosčiais. Šokau praustis ir aš. Staiga matau, kaip į prausyklą įbėgo mano klasės draugas Adolfas Klemas, buvęs Klaipėdos gubernatūros švietimo reikalų referentas. Nežiūriu į jį, jis nežiūri į mane. Menorėje pareidę, kad esame pažįstami. Iš prausyklos mus nuvedė į kamerą. Pusrūčiams gavome po riekutę duonos ir po puodelį juodos nesaldintos kavos. Susipažinau su kitais suimtaisiais. Tarp jų - du uniformuoti, su konfederatėmis, lenkai karo belaisviai. Vienas iš jų - Krokuvos mėsininko sūnus. Jis, gerdamas kavą, pasakojo, kaip namie gerdavo tik ką paskersto gyvulio šiltą kraują. Oi, kaip dabar jis jį čia gdožiai gertų, gertų! Trečiasis iš mūsų - rusas inžinierius iš Rygos. 1941 m. birželio 21 d. jis atvažiuo į Kretingą komandruotėn, o kai pabudo birželio 22-ąją viešbutyje, ten jau buvo Vermachtas. Kretingoje po kurio laiko vokiečiai jį suėmė ir atvežė į Tilžę. Žmona liko Rygoje.

Policijos kalėjimo hauptvachmistras Michalskis - vokiečiųėjęs lenkas. Jis, vardamas kalinius koridoriui, vis šaukdavo: "Prendkol! Prendkol!".

Tą pačią dieną A.Klemą, mane ir grupę suimtyjų lenkų nuvedė iš policijos kalėjimo į teismo kalėjimą (Teismo gatvė Nr. 1/3). Jis buvo raudonų plytų kalėjimo į teismo kalėjimą (Teismo gatvė Nr. 1/3). Jis buvo raudonų plytų kalėjimo į teismo kalėjimą iš vieno aukšto į kitą įtaisytos geležinės durys. name. Koridoriuose iš vieno aukšto į kitą įtaisytos geležinės durys. name. Koridoriuose iš vieno aukšto į kitą įtaisytos geležinės durys. name. Koridoriuose iš vieno aukšto į kitą įtaisytos geležinės durys. name. Koridoriuose iš vieno aukšto į kitą įtaisytos geležinės durys. name. Koridoriuose iš vieno aukšto į kitą įtaisytos geležinės durys.

Su Adolfu patekome į 88-ąją kamerą. Džiaugiausi, kad mudviejų neišskyrė. Kameroje buvo dvi laisvos lovos. Pagal kalėjimo papročius naujai atvykusiems lovas sutvarko seniėjai kaliniai. O tai ne taip jau paprasta. Lovos turi būti paklotos mėniskai, antklodė turi būti lygiai ištempta ir turėti, kaip stalas, briaunas.

Vachmistrai įleidus Adolfą į mane į kamerą, prie manęs priėjo kalinys baltarusis Griša Jaščukas ir, paėmęs iš manęs antklodę, paklodę ir užvalkalus, paklojo man lovą. Ant geležinės lovos radau prikimštus jūros žolės čiuzinį ir pagalvę. Jaščukas pradėjo mane kalbinti vokiškai, paskui rusiškai. Jis dirbęs su lenkų belaisviais pas ūkininką. Ten ir suimtas už lenkiškų dainų dainavimą. Griša kalėjime niūniuodavo kažkokią liūdną kalinio dainą: "Prabėgęs jaunystė tarp kalėjimo sienų. Numirsiu - niekas neapverks, nepraudos." Greitai jį išvežė į Karaliaučiaus teismą.

Mano klasės draugas Adolfas Klemas (miręs 1989 m. JAV) man buvo didelė paguoda. Prisimindavome Marijampolės realinę gimnaziją, mokytojus, draugus, studijų universitete metus. Iki Klaipėdos užgrobio Adolfas dirbo gubernatūroje referentu mokyklų reikalams. Jis kovojo prieš vaikų Klaipėdos krašto mokyklose vokiečiųinimą ir nacistinį auklėjimą, steigė lietuviškas mokyklas. Tilžės gestapas jo neužmiršo.

Po savaitės į kalėjimą atėjo gestapininkas Nausėdas ir išsivedė mane tardymui. Tardė gestapo inspektorius Brombachas, maždaug 35 metų blondinas su sachariniška šypsena. Jis klausinėjo, ką aš dirbau sovietų valdžios metais, ką dėsciaui Vilniaus universitete ir kodėl stabdžiau politinius areštus. Tokie suėmimai esą gestapo reikalas. Parodė išverstą į vokiečių kalbą mano aplinkraštį apskrįdį viršininkams, kuriuo

aš neva pažeidęs prokuroro kompetenciją. Nebaigęs tardymo, jis staiga atsistojo (atsistojau ir aš) ir iškilmingoje pozoje pakeltą tonu pradėjo kalbėti apie Vermachto pergales Rytuose, apie greitą Maskvos užėmimą ir apie Naujosios Europos sukūrimą. Nurodė, kad prie šios kovos turinti prisidėti ir Lietuva. Baigęs savo tiradą, Brombachas man pranešė, kad kol bus baigtas tardymas ir patikrintas skundas, aš būsiu laikomas Tilžės kalėjime. Po kurio laiko Nausėdas nuvedė į gestapo laboratoriją, kur mane iš visų pusių nufotografavo ir paėmė pirštų antspaudus. Tuo mano tardymas ir baigėsi.

88-oje kameroje radau kalinį Bruno Reskę. Tai buvo perkreiptu veidu senas vagis recidyvistas, kuris kalbėjosi su savimi ir garsiai kvatojo, ypač skaitydamas knygą - iš kalėjimo bibliotekos jis imdavo romanus. Reskė už vagystę jau buvo atlikęs bausmę, bet jo, kaip pavojingo recidyvisto, nepaleido. Pagal hitlerinius įstatymus tokie kaliniai arba buvo giljotinuojami, arba pasiunčiami į koncentracijos stovyklas. Naktį iš kalinių spintelių jis vogdavo duoną. Jei apvogtasis bardavosi, jis keikdavosi:

- Ar jūs žinote, velniai, kad palikdami nakčiai spintelėje duonos, mane kankinate, neleidžiate užmigti?!

Ir Reskė, kad nesikankintų, visiems užmigus tyliai priedavo prie taupaus kalinio spintelės ir suvalgydavo jo duonos likučius. Po kiek laiko jį išvežė į lagerį.

Judrusis tilžietis Matulatas, kaliniai jį pravardžiudavo daktaru, atlikęs bausmę už vagystę paleistas namo. Po dviejų savaitių jį vėl pamatėme kalėjime. Šį sykį nuo kareivinių tvoros jis pavogė dvi kariškas antklodes. Teismas jį, kaip recidyvistą, nuteisė mirties bausme. Vachmistras prižiūrėjo, kad Matulatas nenusižudytų, o jis, optimistiškai nusiteikęs, iš vachmistro tik juokėsi.

- Kam žudytis? Jeigu jie nori, tegu žudo mane. Karaliaučiuje ir taip lėks mano galva žemyn, - juokaudamas kalbėjo Matulatas.

Jam gyvenimas - tarsi nevykęs farsas, iš kurio galima lengvai pasitraukti, pakišus galvą po giljotiną. Greitai jį išvežė į Karaliaučių, kur hitlerininkai turėjo giljotiną. Ir pakišo optimisto Matulato galvą po peiliu, budelis paspaudė jį ranka žemyn ir nulėkė galva žmogaus, kuris dar neseniai nutraukė nuo tvoros dvi kariškas antklodes ir juokėsi iš mirties baimės...

Vienas jaunas lenkas, eidamas pro vachmistrą į prausyklą vandens, nepakęsdamas šauksmo "Trendkol!", paleido jį ašotį. Už tai ir jam Karaliaučiuje nukirsta galva. Apie mirties nuosprendžio įvykdymą kalbėjo koridoriuje buvo iškabintas skelbimas. Čia pat ant sienos kabėjo mo koridoriuje buvo iškabintas skelbimas. Čia pat ant sienos kabėjo plakatas: "Išdavikai, šnipai žudo jus ir jūsų vaikus!". Pražūtis įtartam šnipinėjimu. Vienas lenkas parašė į namus iš kalėjimo laišką ir paklausė: "Kaip laikosi tetos Rusia, Meri, Frania ir Angela?" ir nulėkė Karaliaučiuje po giljotinos peiliu jo galva už "domėjimąsi tetomis Rusija, Amerika, Prancūzija ir Anglija"...

Mūsų kameroje buvo aukštas, lieknas, švelnių veido bruožų, tylus mėlynakis Jonas Bražinskas, kilęs iš Alytaus apskr., Seirijų visč., Seiliūnų kaimo. Jis gyveno Kaune, buvo tarnautoju ir dainavo teatro chore. 1941 metais Vokietijai ir Sovietų Sąjungai keičiantis repatriantais jis buvo komandiruotas į Vokietiją dalyvauti repatricinėje komisijoje. Ten jį gestapas nufotografavo, o hitlerinės okupacijos pradžioje suėmė Kaune ir atvežė į Tilžės kalėjimą. Jis nesijautė niekuo nusikaltes ir tikėjosi greitai būtiš paleistas, bet gestapas galvoje kitaip. Netrukus Bražinskas pateko į koncentracijos stovyklą ir joje žuvo.

Vieną dieną iš Tauragės apskrities Batakių valsčiaus į Tilžės kalėjimą atvežė Vaitekūną, prieš karą gyvenusį Lietuvos pasienyje. Įlėjęs į kamerą jis bailiai dairėsi ir labai nudžiugo, kai prakabinau lietuviškai.

- Kas gero? - paklausiau Vaitekūną.

- Kas čia bus gero. Štai Šiauliuose vokiečiai suėmė prokurorą Krygerį ir sušaudė.

- Tie gandai kiek perdėti - aš dar gyvas, - pasakiau Vaitekūni.

Gestapas jį laikė nepatikimu pasieniečiu ir žiauriai mušė. Vaitekūnas, pakėlęs marškinius, parodė man rimbų žymes. Naktį per miegus jis garsiai šaukė: "Nemuškite, nežudykite!". Netrukus jį kažkur išvežė.

Toje pačioje kameroje buvo labai nervingas kalinys, lenkas karo belaisvis Stasekas N. Prieš karą Lenkijoje jis siuvo kepurens kariuomenei. Prasidėjus karui buvo mobilizuotas, dalyvavo mūšiuose su vokiečiais ir pateko į nelaisvę. Jis dažnai niūniudavo karišką lenkų dainą: "Pechota šara, pechota marš, marš". Niūniudamas susigraudindavo ir verkdamo. Už lenkiškų, priešvokiškų dainų dainavimą pas vokiečių ūkininką Stasekas

pateko į kalėjimą. Lenkijoje liko ju sužadėtinė. Nakties metu jis kartais pašokdavo iš guolio, sušukdavo ir pradėdavo žėgnotis.

- Ko tu šokinėjai per miegus? - kartą paklausiau Staseką.

Jis man pasiguodė, kad negalys ramiai miegoti, nes jam vis sapnuojasi nuoga sužadėtinės esesininko glėbyje. Vieną kartą, kai visi buvome išvesti į pasivaikščiojimą, Stasekas pasiliko vienas kameroje ir peiliu išsikastravo. Radome jį gulintį, paplūdusį krauju. Staseką išgabeno į ligoninę. Po dviejų savaitių jis grįžo pasveikęs, grįžo kastratas, jau nereikalingas sužadėtinėi. Vachmistras, bijodamas, kad nenusižudytų, nakčiai uždėdavo jam antrankius. Greitai Staseką išvežė į Karaliaučiaus teismą. Taip sprendėsi žmonių likimai.

Kalėjime buvo gana daug lenkų karo belaisvių, iki suėmimo dirbusių pas vokiečius ūkininkus. Vieni pateko į kalėjimą už santykius su vokiečiais, kiti - už lenkiškų patriotinių dainų dainavimą, ką vokiečiai laikė nusikaltime prieš Reichą. Už tai jie buvo teisiami ir grėsė didelės bausmės. Ypač dideliu nusikaltime laikytas lenkų belaisvių suartėjimas su vokiečiais. Tai - "baisi, nusikalstama" kraujomaiša. Vokiečiams kariams fronte buvo užtikrintas jų žmonių ištikimybė. O žmonoms juk liūdna be vyrų... Velnias dunda, veda į pagundą. Susigundo ir vokiečiai, ir lenkas belaisvis, kuris dirba pas ją ūkyje. Vėliau vokiečiai paaiškino, kad lenkas ją išprievartavęs ir taip išvengdavo atsakomybės. Uždraustos meilės mėgėjus vokiečių policija griebdavo be pasigalėjimo ir jiems grėsė giljotina.

Labai ramus ir švelnus buvo kalinys Richardas Blaskas. Tai Rytprūsių valstietis bibelforšeris, priklausęs Biblijos tyrinėtojų sektai. Bibelforšeriai - tai protestantų sektantai, nepripažįstantys jokios dvasinės vyresnybės. Jie platino Bibliją, susirinkę ūkininkų trobose ją garsiai skaitė ir aiškino. Jie neidavo į bažnyčią, nepripažino kunigų, skelbė esą visi žmonės lygūs. Kiekvienas, kas yra Jehovos išrinktasis, gali aiškinti Bibliją. Jehovos karalystė įsikurs čia, žemėje. Bibelforšeriai labai priešiški nusiteikę prieš katalikus ir Popiežių. Be to, jie - pacifistai, atviri karo priešrinkinai. Biblijoje jie rasdavo įvairių pranašysčių. Hitleris juos grūdė į lagerius dėl dviejų priežasčių: pirma, jie priklausė tarptautinei organizacijai, kurią siejo saitai su tokiomis pat draugijomis JAV, Anglijoje, Danijoje ir kitur, antra - jie atsisakydavo eiti į kariuomenę, smerkė karą. Tad

Vokietijoje Biblijos tyrinėtojų draugija kaip tarptautinė ir pacifistinė organizacija buvo persekiojama. Pagal hitlerinius įstatymus vokiečiai negalėjo turėti jokių ryšių su užsienio draugijomis. "Deutschland, Deutschland ueber alles" - Vokietija - aukščiau visko, ji yra ir religija, ir Bažnyčia. Hitlerinės Vokietijos propaganda pagal J. Gebelso nurodymą buvo nukreipta prieš keturis interacionalus: "Aukšinį" (pasaulio žydiją), "Juodąjį" (katalikų kunigiją), "Pilkąjį" (masonų ložės) ir "Raudonąjį" (komunistų ir socialdemokratų organizacijos).

Bibelforšeris Blaskas buvo išblyškęs, sunykęs, ligotas. Jis vaikščiojo strėnas apsiuosęs šilta vilnone skara. Blaskas visuomet buvo tvarkingas, išlygintomis kelnėmis, kurias nakčiai padėdavo po čiužiniu, kad jose būtų klostės. Kai pusrūčiams padėdavau savo duonos rieketę, jis, rinkdamas nuo mano stalo trupinėlius, sakydavo: "Ja, Mutterchen Brot - Taip, motinėle duona. Kas bus, jei karas užsitęs?"

Biblijos tyrinėtojai hitlerinių teismų paprastai būdavo baudžiami penkeriems metams kalėjimo. Atlikus bausmę, jie būdavo perduodami gestapai ir jiems siūlydavo pasirašyti raštą, kad bibelforšerizmas - klaidingas, kad jo atsisako ir daugiau šios sektos veikloje nedalyvaus. Pasirašę tokį raštą žmonės buvo paleidžiami, nepasirašę - išvežami į lagerį. Blaskas pasirašyti gestapininko pakištą raštą atsisakė ir liko ištikimas Jehovai. Ji išvežė į konclagerį, kur už tą patį nusikalimą jau keturis metus vargo jo sesuo.

Mūsų kameroje buvo įdomus kalinys Šicas - jaunas, aukštas, gražiai nauagęs Rygos universiteto matematikos fakulteto studentas. Jo anksti miręs tėvas buvo teisininkas, palikęs jauną našlę su mažu vaiku. Motina, inteligentė žydė, gyveno Berlyne, kur ištėkėjo už aviacijos karininko vokiečio Hanso Šilerio, prieš pat karą tapusio generolu. Jis posūnį auklėjo nacių dvasia, mokė jį aviacijos mokykloje. Jaunasis Šicas buvo "Hitlerjugend" organizacijos narys, dėvėjo rudą palaidinę su svastika ant rankovės ir sveikindamasis nacių pavyzdžiu šaukdavo: "Heil Hitler!" Jis nežinojo esąs žydais ir buvo visa siela atsidavęs Hitleriui.

Tačiau įvyko žiauri atomazga. Vykdydamas rasiinius hitlerinius įstatymus dėl žydų tautos "nepilnavertiškumo" ir nurodymą vokiečiams nutraukti mišrias santuokas su žydais, Šileris 1941 m. patarė savo žmonai su sūnumi repatriuoti į SSRS. Taip Šilerienė apsigyveno Rygoje. Vokiečiams okupavus Rygą, gestapas pradėjo šaudyti žydus. Studentas

Šicas drauge su kitais buvo suimtas ir jau pastatytas prie duobės. Tada jis išsiėmė savo Hitlerjugend' o nario nuotrauką su svastika ant rankovės ir prašė nusiųsti ją į Berlyną patėviui su pranešimu, kad jis sušaudytas. Gestapininkas, pasižiūrėjęs į nuotrauką (ją Šicas rodė ir mums kalėjime), nuvedė jį nuo duobės. Jaunuolį iš Rygos pristatė Tilžės gestapui, o netrukus išvežė į lagerį.

Kalinys Kurtas V. - jaunas Tilžės fabriko darbininkas, nuteistas penkeriems metams kalėjimo už broko pagaminimą ir detalių sugadinimą gamyboje. Nors kalėjime laikyti nuotraukų nebuvo galima, jis turėjo paslėptas mažas dukrelės atvaizdą. Tai graudus savųjų prisiminimas. Kalėjime jis gavo nemalonų žmonos laišką. Ji rašė, kad dabar jai gėda būti nuteistojo žmona ir ji žadanti skirtis. Kurtas susijaudinęs prašė Adolfą ir mane padėti jam parašyti žmonai jautrų laišką, atkalbėti nuo santuokos nutraukimo. Mūsų padedamas jis rašė: "Kalėjimas yra mano ir Tavo nelaimė. Ją lengvai pakelsiu, jausdamas Tavo nuoširdumą ir moralinę paramą. Žiūrėdamas į mūsų dukrelės nuotrauką, aš kasdien mintyse kartu su Jumis. Tarp niūrių kalėjimo sienų Tu ir dukrelė - mano viltis, mano džiaugsmas. Neatimk iš manęs to džiaugsmo, lik man ištikima ir lauk manęs. Aš skaičiuoju mėnesius, savaites ir dienas, kada grįšiu pas Tave. Už Tavo ištikimybę aš Tau atsidėkosiu savo meile, savo gražiausiais širdies jausmais, kuriuos skirsiu tik Tau vienintelei".

Po penkių dienų - sekmadienis. Žiūrėdamas į gatvę priešais kalėjimą pamačiau mažą mergaitę ir jauną moterį kuri, pakėlusį galvą ir šypsodamasi, mojavo laišku mėlyname voke. Pakviečiau Kurta, kuris sukurso:

- O Dieve, juk tai mano žmona ir dukrelė!

Ji su šypsena žvelgė į kalėjimo langus ir vis mosavo gautuoju vyro laišku, o jis džiaugėsi ir verkė. Pirmadieniais nuteistieji buvo išgabunami į baumės atlikimo vietas. Kurtas išvažiuojo su viltimi nepalūžti ir grįžti į savo šeimą. "Gyvenime yra tik viena neabejotina laimė - gyventi kitam", sakė L. Tolstojus. Šilti ir švelnūs žodžiai - tai širdies šiluma ir paguoda nevilties valandomis.

Sekmadieniais į kalėjimą ateidavo pastorius ir vargonininkas. Ketvirtame kalėjimo aukšte buvo salė su vargonėliais. Tai - kalėjimo bažnyčia, kur vesdavo kalinius evangelikus pagiedoti bažnyntinių giesmių.

Čia ant sienos kabėjo kanclerio Bismarko portretas. Bismarkas Rytų Prūsijoje vykdė lietuvių prievartinio germanizavimo politiką, jis įvedė jaunimo auklėjimą karingo prūsiškojo militarizmo dvasia ir skiepijo vo- kiečių tautai veržimosi į Rytus ideologiją. Hitlerininkų manymu, už tai jis kiekviui tautai veržimosi į Rytus ideologiją. Hitlerininkų manymu, už tai jis nepuslėpė pagarbos, kad jo portretas kabotų bažnyčioje. Beje, viename stalčiuje čia buvo daug giesmynų lietuvių kalba.

Mielai eidavau į kalėjimo bažnyčią. Tai buvo proga pajvairsti monotonišką kalėjimo gyvenimą. Pirmiausia čia įvesdavo kalines mote- motonitonišką kalėjimo gyvenimą. Pirmiausia čia įvesdavo kalines mote- ris, o kai jos susėdavo ir atsukdavo nugaras, įvesdavo vyrus, kuriuos susodindavo joms už nugarų. Bažnytnines giesmes kartu giedodavo ir vyrai, ir moterys. Po pagiedojimų iš bažnyčios pirmiau išvesdavo vyrus. Taip ir negalėdavome pamatyti moterų veidų ir pažvelgti joms į akis.

Bet vieną kartą senis vachmistras Glažė apsiriko ir pirmiau suko- mandavo atsistoti ir išeiti moterims, kurios ėjo pro sėdėjusius už jų nugarų vyrus. Na ir prasidėjo bažnyčioje žvalgymas, mirkčiojimai, šypsenos! Mano kaimynas, kuris jau metus sėdėjo gretimoje vienetėje, blizgancio- mis akimis žiūrėdamas į moteris, net savo rudus ūsus pradėjo sukti. Na, bet toks "nuodėmingas" moterų ir vyrų susižvalgymas įvyko tik dėl klaidingos seno vachmistro komandos.

Bažnyčioje giedodavo ir pastorius, ir vachmistras, ir kaliniai, jiems vargonėliais pritarėdavo vargonininkas. Vargonų muzika ir žmonių balsai susiliedavo į maldos giesmę, kurios melodija ir žodžiai sudarydavo bažnyčios nuotaiką. Po bažnyntinių giesmių pastorius pasakydavo graudenantį pamokslėlį ir pakviesdavo pasimelsti "už kanclerį ir fiurerį Adolfą Hitlerį".

Vieną sekmadienį pastorius taip prabilo: "Kartą ūkininkas pagavo ir uždarė į narvelį laukinį paukštį. Davė jam ir lesti, ir gerti, bet paukštis ilgėjosi laisvės. Vieną rudens dieną ūkininkas užmiršo uždaryti narvelį. Išgirdęs išskrendančių į šilts kraštus paukščių klyksmą, jis nėrė iš narvelio pas juos. Bet paskridus vos šimta metrų, jam pradėjo smarkiai plakti širdis, jis nepajėgė kristi ir grįžo į narvelį. Blogi darbai - tai narvelis. Kas ilgai bendras su blogiu, tam palūš sparnai, nepajėgs kristi laisvėje ir vėl grįš į šiuos namus," - baigė pamokslą pastorius.

Adolfą Klemą gruodžio mėnesį paleido. Kalėjime sutikau Naujuo- sius Metus be draugo. Sakoma, kad laikas nejučiamas, kaip švarūs marškiniai. Deja, kalėjime jis labai jaučiamas. Vis galvodavau apie

besitęsiančią hitlerinę okupaciją, karą, apie artimuosius ir draugus, 1942 m. sausio 1 d. atėjo pastorius. Kalėjimo bažnyčioje stovėjo eglutė, degė elektrinės žvakutės. Jos degė ir mirksėjo, tarsi parodydamos, kad metal tėra vienas beribio laiko mirksnis. Pirmuose suoluose sėdėjo kalinės moterys, už jų nugarų - vyrai. Bažnyčioje tylą, kažkoks graudulys. Paskui visi užgiedojo bažnytnines giesmes. Kaliniai prisiminė Kalėdų ir Naujųjų Metų šventes namuose, savo šeimose. Daugelis kalinių lenkų iš žmonių gavo "plotkeles" laiškuose su linkėjimais ir ašaromis.

Pastorius pasakė trumpą pamokslą: "Ką mums žada naujieji metai? Vyksta žiaurus karas. Laikrodis išmušė Naujųjų Metų valandas. Čiurlena laikas. Jis bėga, teka, nestovi vietoje. Užpildykite Naujųjų Metų valandas gerais darbais, gražiausiomis mintimis ir bendravimu su Dievu". Pastorius palinkėjo flureriui greitos pergalės fronte, o mums - gerų Naujųjų Metų ir kad mūsų gyvenimo laivelis, plaukdamas laiko tėkme, neįkristų į bedugnę... O kas ta bedugnė? Gal ji ir buvo hitlerininkų sukurtos žmonių naikinimo įmonės - mirties stovyklos, kur šaudė, degino, korė, nuodijo žmones?

Iki pergalės buvo toli. "Žaibo" karas nepavyko. Nuo šalčių fronte kasdien žūdavo šimtai vokiečių kareivių. Į kalėjimą privežė senų skrandų, kurias kaliniai ardė, siuvo liemenes ir kitokius šiltus drabužius frontui. Mano ryšys su šeima, kuri gyveno Kaune, buvo sunkus. Žmonai reikėdais pavykdavo perduoti laišką per Kauno gestapą, kurio darbuotojai, važiuodami į Tilžę, jį atveždavo man. Aš gi, iš kalėjimo galėjau siųsti laiškus paštu. Juos, žinoma, tikrindavo Tilžės gestapas. Pirmieji mano laišakai pasiekė žmoną tik 1942 m. pradžioje. Žmona 1942 m. vasario 6 d. laiške rašė: "Neapsakomas džiaugsmas buvo gauti iš Tavęs laišką. Gavau du. Mano troškimas buvo pamatyti Tavo ranka rašytą nors vieną žodelį. Džiaugmės ir iš džiaugsmo verkėme".

1942 m. pavasarį mane iš bendros kameros perkėlė į vienutę. Iš jos išleisdavo į kiemą kartu su kitais kaliniais pusvalandžiui pasivaikščioti. Ilgos, vienodos ir nuobodžios buvo valandos tarp keturių vienutės sienų. Sėdėdamas ant taburetės, pasinerdamas savyje, mintimis nuskrūdavau į savo šeimą, pas draugus, bičiulius. Girdėdavau, kaip vachmistras, žvangindamas raktais, atidarinėdavo kitų kamėrų duris, rikiuodavo koridoriuje kalinius išgabenuimi į Karaliaučių ar koncentracijos stovyklas, kur sprendėsi jų likimas. Vienutės langas buvo iki pusės nudažytas baltais

dažais, bet užlipus ant taburetės matėsi gatvė, žmonės, namai, pava-sarėjanti gamta. Nuolat jaučiau alkį. Kalėjimas čiulpte čiulpė sveikatą ir sarėjanti gamta. Nuolat jaučiau alkį. Kalėjimas čiulpte čiulpė sveikatą ir jėgas. Per pasivaikščiojimą perėjau į atskirą klapitų ratą, nes buvo sunku eiti vienodu žingsniu su sveikaisiais. Svoris sumažėjo 35 kilogramais. eiti vienodu žingsniu su sveikaisiais. Svoris sumažėjo 35 kilogramais. Vienutėje radau buvusio kalinio įrašą: "Lerne sich leiden" - "Mokykis kentėti". Kentėjau ir nepuoliau į pesimizmą.

Už prekių slėpimą ir atsargų sudarinėjimą į kalėjimą pateko Tilžės pirklys Gotlibas K. Jo nuosavas namas buvo prieš pat kalėjimą, kitoje gatvės pusėje. Hauptvachmistras jį paskyrė barzdaskučiu, tad jis ir vaikščiojo po kameras su skutimo įrankiais ir skuto kaliniams barzdas, kirpo plaukus. Mėgo jis ateiti pas mane į vienutę ir barzdą nuskusti, ir pasikalbėti. O ir man buvo šoks toks pajvairinimas. Atrakinęs kameros duris, vachmistras jį įleidavo ir vėl užrakindavo. Skusdamas man barzdą pirklys gyrėsi:

- Aš jus muilinu ne surogatu, o tikru muilu. Pažiūrėkite į veidrodėlį. Matote, kokios gražios baltos putos ant jūsų veido. Su tokiomis putomis gera skusti. Dabar trūksta gero muilo. Pas mus visur tik surogatai... Ir maitinamės surogatais - visko trūksta.

- Bet yra ir ne surogatų. Iš jūsų namo antro aukšto pro langą į mano vienutės langą pro binoklį ilgai žiūrėjo graži mergina. Aš jai pamojavau ranka. Kas ji tokia? - klausiau pirkli.

- Tss! Niekam nesakykite! Tai mano sužadėtinė. Ji žiūri į mano kameros, kuri yra virš jūsų vienutės, langą. Aš jai stambiomis raidėmis parašau, o ji, žiūrėdama per binoklį, viską perskaito. Taip mes ir susikalbame.

- Sveikinu, kad turite tokią gražią sužadėtinę. Pasiapties niekam neišduosiu, - nuraminau pirkli.

Po kurio laiko jis atėjo į mano vienutę skusti barzdos labai susi-jaudinęs.

- Šiandien mano gimtadienis, - pareiškė pirklys. - Sužadėtinė apstatė mano buto svečių kambario langą gėlėmis. Žiūriu į tą langą, į gėles, į stovinčią už jų sužadėtinę. Sunku iš kalėjimo žiūrėti į namus. Oi, sunku, sunku... Kasdien jaudinuoši. Jūs gal laimingesnis, nematote savo namų ir apsipratote su likimu. Sužadėtinė mano gimtadienio progą pakvietė į svečius tris advokatus. Jie gins mane teisme.

Atsistojęs paspaudžiau pirklui ranką, pasveikinau jį su gimtadieniu ir palinkėjau greitai grįžti į savo namus pas šaunią sužadėtinę. Dar pridūriau:

- Nenusiminkite, kalėjimas - tai proga jums įsitikinti sužadėtinės ištikimybę ir gerumą. Turėti ištikimą, gerą, mylinčią sužadėtinę - didelė laimė.

Pirklys susigraudino, atsiprašė, kad jam dabar bus sunku skusti man barzdą ir pažadėjo ateiti kitą kartą.

Tilžės kalėjime buvo įvairiausių žmonių. 1942 metų vasarą gestapas atvarė du jaunas, gražiai nauaugusius kareivius klaipeđiečius, kurie sveikinosi su išrikuotais pasivaikščiojimų kalininiais kumščio pakėlimu. Dar vienas jaunas darbininkas iš Rytprūsių, Valteris Zygelis, buvo sumintas už užsienio radijo klausymąsi, jis buvo komunistas. Taip pat kalėjo aviacijos pulkininkas už Hitlerio niekinimą. Jis guodėsi, kad parašysias reichsmaršalui Geringui laišką ir jį paleis. Į kalėjimą pateko Tilžės katalikų klebonas. Vienas Rytprūsių ūkininkas, kuris išdavinėjo kaliniams maistą, sėdėjo už slaptą gyvulio paskerdimą. Už tai sėdėjo ir daugiau Klaipeđos krašto ūkininkų. Jie nesidžiaugė Klaipeđos atplėšimu nuo Lietuvos ir prijungimu prie Vokietijos. Buvo ir įvairių kriminalinių nusikaltėlių, vagių, mušeikų. Hitleris labai nemėgo homoseksualistų ir grūdė juos į lagerius. Mat tokie individai labai tiko užsienio žvalgyboms. Homoseksualistas dėl jų polinkių lengva šantažuoti ir užverbuoti. Į Tilžės kalėjimą pateko Klaipeđos kriminalinės policijos valdininkas homoseksualistas, kurio laukė kelionė į lagerį. Ten jie vaikščiodavo su rožinės spalvos trikampiais.

Nors buvau sunykęs klipata, vachmistras Glažė nenorėjo laikyti manęs vienutėje be darbo. Jis atsiuntė tinklų mezgimo meistrą, kuris išmokė mane mezgti žvejų tinklus. Kamoje ant kabilo pakabino pradėtą mezgti tinklą ir liepė jį baigti. Per dienas stovėdamas varščiau virvelių kilpas, kol pagaliau numezgiau ilgą didžiulį tinklą. Nuo varstomų virvelių kamoje prisirinkdavo daug dulkių. Nemėgau šito darbo. Paėmęs numezgtą, vachmistras vėl atnešė virvelių kamuolius naujam tinklui. Pasiskundžiau kalėjimo gydytojui, kad esu sirgęs pleuritu ir negalau mezgti tinklo, iš kurio kamoje kyla dulksės. Gydytojas užrašė: "Neskirti darbo, susijusio su dulkėmis". Taip atsikračiau tinklų mezgimo.

Vachmistras Glažė jau buvo pensininkas, neblogas žmogelis. Jis buvo Rytprūsių lietuvis ir klausdavo manęs kai kurių lietuviškų žodžių, Paaškino, kad jų šnekamojoje kalboje kišenė vadinama delmonu, rank-šluostis - marška. Atsikračius tinklų mezgimo, Glažė man davė naują darbą - iš perlaidų iškirpti pašto ženklus filatelistams. Jis kasdien atnešdarbą - iš perlaidų iškirpti pašto ženklus, o aš iš jų karpiau pašto ženklus ir davo į vienutę pluoštą pašto perlaidų, bet monotoniškas darbas. Gražūs ir mieli dėjav į dėžutę. Tai - lengvas, bet monotoniškas darbas. Gražūs ir mieli dėjav man lietuviški pašto ženklai. Kai kuriuos kitus kalinius kartais veddavo į kalėjimo kiemą pjauti malkų. Retkarčiais į jų tarpą papuldavau įrašė. Tada turėdavau galimybę pabendrauti su kitais kalininiais.

Guldavome ir keldavome pagal skambutį. Dieną gulėti buvo uždrausta. Vakaraus po skambučio išjungdavo šviesą. Kamoje draudžiama švilpauti, dainuoti, triukšmauti. Uždrausti ryšiai tarp kalinių. Kamos patalpa turėjo būti švari, grindys išplautos, lovos tvarkingai paklotos. Kamoje ant spintelės būdavo dėžutė su grūstos plytos milteliais ir maišelis su įvairiais skudurėliais. Tai - šveitimo priemonė. Paspjaudę į skudurėlį, plytos milteliais šveitėme šaukštą, durų rankeną, nes metaliniai daiktai turi blizgėti. "Putzen, putzen, immer putzen! - Šveisti, šveisti, visada šveisti!" - šaukdavo vachmistras. Taip ir šveitėme per dienas, nes šaukštai po kiekvienų pietų, kiekvieno sudrėkinimo pajusdavo. Tai buvo savotiškas kalinių kankinimas. Einant miegoti, apatinės kelnės ir viršutiniai drabužiai turėjo būti sulankstyti pagal taburetės briauną ir sudėti ant taburetės, o batai pakšti po ją.

Vieną naktį iš koridoriaus kažkas uždegė kamoje šviesą. Jaučiau, kad pro durų "akutę" stebi mano kamara. Už durų girdėjosi šaižus kalėjimo inspektoriaus balsas:

- Na, tas savo drabužius greitai sudirbs.
 - Kitą dieną vachmistras nuvedė mane pas inspektorių.
 - Policijos kalinis Krygeris! - atraportavau išsitemęs.
 - Tu nakčiai batus buvai netvarkingai padėjęs.
 - Jawohl! (Taip!), - atsakiau.
 - Po taburete batus reikia nukreipti priekiu, o ne kulnimis į duris! - suriko inspektorius.
 - Jawohl!, - garsiai sušukau ir aš.
 - Raus! (Lauk!), - piktai riktėlėjo inspektorius.
- Apsisukęs išėjau. Nuo to laiko batus visada pasidėdavau po taburete priekiniais galais į užrakintas vienutės duris.

Jadvyga ir Malas Krygeriai

politiniu metu į veikėjus iškilo ribotų pataikūnų, savanaudžių, kerštingų fanatikų, kurie stengėsi įsiteikti hitlerininkams ir teisinio žudynes.

1942 metais pasikeitė Šiaulių gestapo viršininkas. Vietoj Gotšalko juo tapo Čarnis. Šiaulių apygardos teismo prokuroras Aleksas Kaminskas, gerai mokėjęs vokiečių kalbą, primygtinai ragino Čarnį imtis žygių Tilžėje, kad paleistų mane, nes, paaiškėjus mano skundiko asmenybei, jo skundu remtis nebegalima. Žmona dėl mano paleidimo vaikščiojo į vokiečių Kauno teismo prokuratūrą pas prokurorą Baumgartelį. Čarnis ir Baumgartelis mano paleidimui pritarė, tačiau Tilžės gestapo viršininkas Joachimas Biomė neskubėjo. Pažymėtina, kad šio žudiko įsakymu 1941 metų vasarą Lietuvos ir Vokietijos pasienio 25 km pločio ruože išžudyta apie pusšesto tūkstančio taikių Lietuvos gyventojų. Už šias žudynes pagal Vakarų Vokietijos Ulmo miesto teismo nuosprendį 1958 metais jis nuteistas 15 metų kalėjimo.

1942 metų vasarą tapau vos judančiais griaučiais. Tik po to, kai mane apžiūrėję kalėjimo ir gestapo gydytojai savo išvadose parašė, kad

esu fiziškai visiškai išsekęs, po vienerių kalinimo ir kankinimo badu metų man prasivėrė sunkūs Tilžės kalėjimo geležiniai vartai. Man nebuvo lemta nei išlėkti pro krematoriumo kamina, nei netekti galvos po giljotina, nei išnykti masinio kapo duobėje.

Iš kalėjimo mane nuvedė į gestapą. Tilžės gestapo vyr. inspektorius, sklaidydamas bylą ir paėmęs parašą, kad pasižadau negrįžti į Šiaulius, postringavo:

- Sie haben Gleuck gehabt (Jūs laimingas). Vyksta karas Priešų yra ne tik fronte, bet ir užfrontėje. Šiauliuose jus galėjo sušaudyti. Įsikišius lietuviškai Teisingumo vadybai, buvote pristatytas į Tilžę. Išaiškinome, kad skundas, jog jūs Vilniaus universitete dėstėte marksizmą - leninizmą, yra melagingas.

Už rūpinimąsi mano išlaisvinimu esu daug kam dėkingas, o labiausiai - savo žmonai Jadvygai, buvusiam Šiaulių apygardos teismo pirmininkui Peliksui Bugailiškui (mirė 1965 m. Vilniuje) ir buvusiam to teismo prokurorui Aleksui Kaminskui (gyvena JAV).

VII. Prievartos replėse

Norėčiau priminti apie siaubingas suimtųjų kalinimo sąlygas hitlerinės okupacijos metais. Lietuvos žmonių kančių sovietinės ir nacių okupacijos metais nevalia užmiršti. Tai mūsų pareiga istorijai.

1942 m. spalio mėnesį tapau Kauno advokatu. Visuomenė buvo labai susirūpinusi sunkia kalinių būkle. Grįžus iš Tilžės kalėjimo, tai man ypač rūpėjo. Kalėjimų administracija aliarmavo Teisingumo vadybai dėl kalinių kankinimo badu. Marijampolės kalėjimo viršininkas savo 1944 m. vasario 15 d. raštu Kalėjimų departamentui pranešė: *"Kaliniams skirtoji maisto norma - bado norma. Nė vienas žmogus, maitinamas tokiu maisto daviniu, negali gyventi ir turi mirti badu. Reikia turėti galvoje dar ir tai, kad ne visa norma kaliniams atiduodama. Pavyzdžiui, vietoj mėsos ir riebalų patiekiami tik kaulai, iš kurių naudos labai mažai. Maitindami kalinius vis tokiu daviniu, padidinsime kapinių skaičių, o geriausiu atveju - tai iš kalėjimų išleisime palygėlius, džiovininkus".*

Teisingumo generalinio tarėjo Broniaus Ivanausko įsakymu buvo sudaryta komisija Lietuvos kalėjimų sanitarinei ir materialinei būklei tirti. Į šią komisiją kartu su Apeliacinių rūmų prokuroru Vytautu Bulota ir Kalėjimų departamento direktoriumi Petru Mašalaičiu, kaip advokatas ir pats patyręs hitlerinio kalinimo baisybės, pakviestas ir aš.

Komisija savo 1944 m. kovo 30 d. pranešime teisingumo generaliniam tarėjui nurodė, kad kalėjimuose kaliniams daugiausia duodamos vis tos pačios sriubos - kopūstai ir burokai, kurios labai skystos, be riebalų, be reikalingo kiekio druskos, maistingumo atžvilgiu menkos kokybės ir nemalonaus skonio. Kalėjimų gydytojai daugeliui kalinių nustatė avitamozę.

Vokiečių okupuotoje Lietuvoje kaliniams buvo nustatytos dvejų normos: bendros ir atskiros (skirtos tik Vokietijos piliečiams). Toks maisto davinio skirtumas erzino suimtuosius. Paprašėme prof. Lašo pareikšti

savo nuomonę. Jis pripažino, kad *"kalinio gaunamas maisto davinyvis nėra pakankamas, nes jis negali patenkinti organizmo minimalių reikalavimų".* Dėl to buvo visiškai pagrįstas suimtųjų šeimų bei artimųjų, ir lietuvių, ir vokiečių, susirūpinimas perduoti į kalėjimą maisto siuntinius.

Kalinių blogą mitybą sunkino ir ta aplinkybė, kad dėl tiekimo sunkumų ir ribotų maisto išteklių, kalėjimais ne visus skirtus maisto produktus gaudavo. Dėl to, jau ir taip mažas kalinio maisto davinyvis dar sumažėdavo, ir suimtieji buvo verčiami badauti. Iki 1943 m. gruodžio sumazėdavo, ir suimtieji buvo verčiami badauti. Iki 1943 m. gruodžio mėnesio visiems suimtiesiems leista per savaitę iš šalies perduoti po 3 kg maisto. Šie, nors ir maži siuntiniai, pagerindavo kalinių mitybą. Uždraudus suimtiesiems į rankas įteikti maistą, jų sveikata, darbingumas ir bendra savijauta pašlėjo.

Ypač sunki suimtųjų būklė buvo Kauno kalėjime. Čia 1944 m. kovo mėnesį kalėjo per 1600 kalinių, tarp kurių buvo jaunuolių, džiovininkų, nėsčių moterų ir net gimdyvių. Visi jie kentė alkį, parazitais ir gryno oro stoką. Daugelis suimtųjų neturėjo nei apavo, nei drabužių, nei primityviausio guolio ir buvo priversti miegoti ant plikų grindų. Dėl mullo, dezinfekuojančių medžiagų, vaistų stokos kovoti su parazitais ir užkrečiamomis ligomis buvo neįmanoma. Kalėjimuose trūko baltinių, antklodžių, čiužinių, viršutinių drabužių. Negaudamas iš Paskirstymo įstaigos baltinių, Kalėjimų departamentas prašė duoti bent tris tonas lininių siūlų, kad kalėjimais galėtų jiems reikalingus audinius patys išsiausti, tačiau nei audinių, nei siūlų negavo. Suimtieji daugiausia dėvėjo nuosavus drabužius ir baltinius, tačiau ne visi juos turėjo. Baltinių niekas nekeitė ir neskalbė ištisuos metus, nes neturėjo mulio. Dėl kuro stokos, ne visi kalėjimais žiemą šildyti. Kad bent kiek apsaugotų nuo šalčio, suimtieji įsivyniodavo į savo nešvarius, pilnus parazitų drabužius.

Kalėjimais buvo perpildyti. Juose kalinių buvo (pagal normą/faktiškai): Kaune - 704/1868, Vilniuje - 687/1269, Šiauliuose - 313/719, Panevėžyje - 241/412. Kai kuriose kamerose dėl jų perpildymo suimtiesiems neužteko net grindų sugulti. Tokios sąlygos naikino kalinių sveikatą. 1944 m. kovo 3 d. Kauno kalėjime buvo 1695 kaliniai, iš kurių 1431 - tardomieji ir laikyti policijos žinioje. Apie normalią teisėsaugą netenka kalbėti, nes nuteistųjų buvo tik 15%. Panašus nuteistųjų ir tardomųjų bei policijos (gestapo) kalinių santykis buvo ir kituose kalėjimuose. Kauno miesto gydytojų komisija, 1943 m. spalio 9 d. ir gruodžio 9 d. patikrinsi kalėjimą ir radusi jį perpildytą nurodė, kad jis gali tapti epidemijos Kaune židiniu.

Hitleriniai okupantai Lietuvos gyventojams terorizuoti ir naikinti įsteigė koncentracijos stovyklas Kauno VII ir IX fortuose, Pravieniškėse, Paneriuose ir kitur. Jos nebuvo Teisingumo vadybos žinioje ir mūsų komisija jų tikrinti negalėjo. O juk jose kalnimo sąlygos buvo dar baisesnės.

1944 m. kovo 30 d. komisija pasirašė pranešimą, kurio nuorašą išsaugojuau, apie bausių kalėjimų materialinę ir sanitariją būklę ir įteikė jį Teisingumo vadybai, tačiau šis pranešimas taip ir liko be atsako. Greitai rudąjį okupantą su svastika pakeitė raudonasis su žvaigžde ir lagerių salyną. Slaubingos nacių ir bolševikinė prievartos sistemos išniekino žmogų, nuvertino gyvenimą.

VIII. Sovietiniams okupantams sugrįžus

1942 m. lapkričio mėnesį Vokietijai pralaimėjus mūšį prie Stalingrado, jau buvo aišku, kad karą ji pralaimės. Vokietija Stalingrado grumtynėse neteko 22 divizijų. Feldmaršalas Paulius, nepaisydamas Hitlerio priesakų, nenusišovė, o pasidavė sovietams į nelaisvę. Jis buvo iš tų žmonių, kurie gerai žinojo Vokietijos pasiruošimą karui su Sovietų Sąjunga. Ši stambi žuvis, patekusi į sovietų rankas, jų kontržvalgybos reikiamai apdorota. Paulius Maskvoje davė parodymus apie ginkluoto Sovietų Sąjungos užpuolimo ruošimą. Po karo iš Maskvos atvežtas į Niurnbergą, tai pakartojo Tarptautiniame tribunole, kuris teisė artimiausius Hitlerio bendrininkus. Hermanas Geringas pareiškė, kad jam gėda dėl tokio Vokietijos feldmaršalo elgesio.

1944 m. liepos mėn. Raudonoji armija įžengė į Lietuvą, liepos 13 d. užėmė Vilnių, rugpjūčio 1 d. - Kauną, o spalio mėnesį jau visa Lietuva, išskyrus Klaipėdą, buvo sovietų rankose. Po nacių priespaudos grįžo sovietinė. Įbauginti prieš karą vykusių masinių trėmimų, tūkstančiai lietuvių, artėjant Raudonajai armijai, bėgo iš Lietuvos. Tarp jų buvo ir sutepusių rankas krauju.

1944 m. liepos mėnesį su šeima pasitraukiau iš Kauno į Skaudvilės valsčių. Ten mačiau besitraukiančią vokiečių kariuomenę ir į Tilžę žygiuojančią Raudonąją armiją. Aš su šeima pasilikau Lietuvoje.

1944 m. spalio 15 d. iš Žemaitijos grįžau į Kauną. Čia sužinojau liūdną žinią - prie Alytaus vykstant mūsų žuvo mano tėvas ir sudegė sodybos trobesiai. Motina persikėlė gyventi pas dukterį Mariją Bardzilauskienę, nutekėjusią į Čičikų kaimą, esantį netoli Ūdrijos. Šioje apylinkėje buvo daug jaunimo, pasitraukusio į mišką. Bardzilauskų šeima, jų tarpe ir mano motina, už palaikymą ryšių su miškiniais, 1948 m. išstremta į Irkuto sritį. Motina 1950 m. tremtyje mirė. 1990 m. jos palaikus parsivežėme į Lietuvą ir palaidojome tėviškės žemelėje, Rumbonių kapinėse (Alytaus raj.).

Pasinaudodamas tuo, kad 1940 - 1941 metais dirbau Vilniaus universiteto vyr. dėstytoju, 1944 m. spalio mėnesį grįžau į šias pareigas, bet 1945 m. spalio 5 d. mane, kaip politiškai nepatikimą, švietimo liaudies komisaras iš Universiteto atleido. Iškilio problema kur dirbti. Kaune veikė Liaudies universitetas, kurio direktoriumi buvo geras mano draugas Jonas Norkus, jis pasikvietė mane savo pavaduotoju.

1945 m. spalio 15 d. tapau Kauno liaudies universiteto direktoriaus pavaduotoju mokymo reikalams. Tikrovėje tai buvo jaunimo vakariniai kursai, veikiantys prieškarinio Liaudies universiteto vardu. Jie neturėjo nei patvirtintų etatų, nei lėšų, tačiau turėjo išlikusią Liaudies universiteto iškabą, herbinį antspaudą ir blankus. Na, ir švietime atbėgėlius iš kaimo, išduodami reikiamus pažymėjimus, kad jie mokosi. Buvo du skyriai - bendrojo lavinimosi ir buhalterijos. Daugiausia mokėsi buhalterijos. Baisusieji šį kursą, gaudavo buhalterio specialybės pažymėjimą.

Nuo 1946 m. balandžio 1 d. Kauno miesto Finansų skyrius atsiskakė skirti lėšų Liaudies universitetui algoms mokėti, kadangi neturėjome patvirtintų etatų ir sąmatos. Tad toliau dirbome be atlyginimo, tik už maisto produktų korteles. 1946 m. vasarą gavome iš Švietimo liaudies komisariato telegramą su nurodymu likviduoti ir atsistai sąmatą, kiek reikia pinigų algoms už praėjusį laiką sumokėti. Algas gavome, o universiteto nuo 1946 m. rugpjūčio 1 d. neliko.

1946 metais mane paskyrė Kauno finansinio techniko dėstytoju. Darbo sąlygos čia buvo sunkios. Mokiniai griežtai atsakinėjo stoti į komjaunimą, o už taikantino dėstytojus. Kažkoks mokins išmetė į švietė Stalino portretą. Saugamas nuolat kvietė mokinius, juos tardė, verbavo, suimnėjo. Finansinį technikumą nuolat tikrino partijos instruktoriai. Jie tikrino dėstytojų anketas ir darbą. 1948 m. balandžio 25 d. tikrinti techniko darbo iš Vilniaus atvažiavo LKP CK narys, Ministrų tarybos darbuotojas Šmerelis Maiminas. Tai buvo senas komunistas pagrindininkas, Lietuvos teismų teistas už nelegalią veiklą. Jis tikrino dėstytojų politinį nusistatymą, aiškino, kas iš jų lanko Bažnyčią, kokį anksčiau dirbo darbą ir t.t. Pasikvietęs mane, pasakė:

- Jūsų anketoje yra dėmė. 1941 metais, hitlerinės okupacijos pradžioje, jūs vieną mėnesį buvote Šiaulių apygardos teismo prokuroru.

- Taip, buvau. Tačiau tikrovėje tik vadinau prokuroru, o iš tikrųjų gelbėjau sumtus sovietinius aktyvistus. Už tai buvau gestapo suimtas ir vienerius metus išlaikytas Tilžės kalėjime, - atsakiau Maiminui.

- O iš kur man tai matyti? Amens byloje apie tai nėra jokių įrodymų.
- Jūs tai galite nustatyti per partinius bei saugumo organus ar apklausti tuo laikotarpiu iš Šiaulių kalėjimo paleistus kalinius.

- O ne! Tai įrodyti - jūs paties rūpestis.
Paskui Maiminas gana draugiškai patarė paimti iš žinomų žmonių liudijimus, kad aš, būdamas prokuroru, kur galėjau, gelbėjau suimtus sovietinius aktyvistus ir už tai buvau gestapo suimtas. Už šį gerą patarimą liaudijimus parašė Teisės instituto direktorius Juozas Bulavas, LSSR Mokslų Akademijos prezidento padėjėjas Andrius Bulota, prof. Kazimieras Baršauskas ir Kauno juridinės konsultacijos vedėja Tatjana Šabūnienė. Štai dabartinio Seimo nario J. Bulavo paliudijimo turinys:

"Vilnius, 1948. IV. 26

Kauno finansinio techniko direktoriui

Man yra žinoma ir galiu paliudyti, kad Tamstos vadovaujamo techniko dėstytojas Krygeris Matas, 1941 m. vasarą, vokiškosios okupacijos metu, pavaduodamas apie mėnesį laiko Šiaulių prokurora, rūpinosi kuo daugiau paleisti iš kalėjimų okupacinės valdžios organų sulaikytų tarybinių darbuotojų bei tarybinės valdžios šalininkų. Tokiu būdu, jo pastangų dėka, buvo 1941 m. liepos - rugpjūčio mėn. išleista iš Šiaulių ir Telšių kalėjimų nemažas skaičius asmenų. Jis buvo antihitlerinis nusistatymų.

Ryšium su tuo, Krygeris Matas 1941 m. rugpjūčio mėn. okupacinės valdžios organų buvo iš einamų pareigų atleistas, suimtas ir apie vienerius metus išlaikytas kalėjime.

Krygeris Matas ir anksčiau buvo progresyvių pažiūrų.

J. Bulavas

*LTSR Mokslų Akademijos
Teisės instituto direktorius"*

Analogiško turinio buvo ir kiti paliudijimai, kuriuos įsėgė į mano asmens bylą. Ją tikrino KGB, bet šie dokumentai, tarsi perkūnsargiai, saugojo mane nuo sovietinių represijų. Saugamas kvotė juos rašilius žmones, tačiau šie patvirtino tai, ką buvo parašė. Visą gyvenimą likau dėkingas geriesiems žmonėms, kurie sovietinio smurto metais nepajobio man duoti teigiamus paliudijimus. Jie paliudijo tiesą, nes aš tikrai išgelbėjau šimtus lietuvių, sovietinės okupacijos metais įtrauktų į bolševikinę veiklą.

Finansiniame technikumė turėjau ir pedagogų, ir mokinių pasitikėjimą. Deja... KGB pareikalavus, 1951 metais mane iš technikumė atleido. Likau be darbo. "Drobės" fabriko direktorius Albinas Plioplys sutiko priimti mane juriskonsultu. Šios įmonės juridinei tarnybai vadovavau nuo 1951 m. balandžio 10 d. iki 1977 m. liepos 1 d., t. y. iki išėjimo į pensiją. Be tiesioginio teisinio darbo, teikdavau dirbantiems juridines konsultacijas. Be to, aktyviai dalyvavau drobiečių literatūrinuose renginiuose, rašiau straipsnius savaitraščiui "Drobiečių žodis". Savo pasisakymuose ir rašiniuose stengdavausi pareikšti kuo daugiau šilumos ir pagarbos žmogui bei įtaigių minčių apie darbo kultūrą ir gražius tarpusavio santykius.

Greitai prabėgo 26-šešeri darbo "Drobėje" metai. Apie šios įmonės buvusius direktorius Albiną Pliopį ir Praną Vitkauską bei dirbančiųjų kolektyvą mano atmintyje liko gražiausi prisiminimai. Ypač esu dėkingas savo kolegei juristei Inai Bedarfienei už nuoširdumą ir sugebėjimą sudaryti puikią darbo nuotaiką juridiniame skyriuje.

TURINYS

	3
Ižangos žodis	4
I. Klaipėdos hitlerininkų byla	31
II. K. Skučo ir A. Povilaičio byla	37
III. Teismų eksperto gydytojo V. Kauzos byla	44
IV. Valutos paėmimo byla	48
V. Hitlerinė okupacija	54
VI. Už groty	72
VII. Prievartos replėse	75
VIII. Sovietiniams okupantams sugrįžus	

Lietuvos technikos muziejus išleido:

1. Plieno sparnai. LTM metraštis. I t. 1992 m. 48 psl.
Spausdinami straipsniai Lietuvos aviacijos istorijos klausimais, aviatorių atsiminimai, lėktuvų ANBO-VIII bei LVG C VI brėžiniai.
2. Plieno sparnai. LTM metraštis. II t. 1994 m. 96 psl.
Greta straipsnių ir atsiminimų pateikiami lėktuvų Dobi-I, Fokker D VII, Percival Q6, SR-71 bei sklandytuvo "Falke" aprašymai ir brėžiniai.
3. *N.Dariūtė-Maštarienė, A.Gamziukas, G.Ramoška*. Darius ir Girėnas. 1991 m. 164 psl.
Dokumentų rinkinys apie S.Dariaus veiklą Lietuvoje, pasirodžiusią transatlantiniam skridimui, katastrofos priežasčių tyrimą, lakūnų atminimo įamžinimą.
4. *S.Stanaitis*. Likimo vingiai. 1992 m. 144 psl.
Lietuvos savanorio-kūrėjo, karo lakūno, dimisijos kapitono, Karo invalidų sąjungos piminio, šachmatų rinktinės kapitono, gulago kalnio, tremtinio atsiminimai.
5. *L.Peseckas*. Karo lakūno pasakojimai. 1992 m. 128 psl.
Puikinio leitenanto, karo lakūno atsiminimai apie tarnybą Lietuvos kariuomenėje.
6. *J.Pyragius*. Kovosiu, kol gyvas. 1993 m. 200 psl.
Karo aviacijos majoro atsiminimai apie savanorių kovas, tarnybą karo aviacijoje, sportą Nepriklausomoje Lietuvoje, 1926 ir 1934 m. perversmus, pasitraukimą iš okupuotos Lietuvos, tarnybą Abwehre, gyvenimą DP stovyklose bei Australijoje.
7. *V.Dovydaitis*. Sparnus jam davė Lietuva. 1993 m. 100 psl.
Dokumentinė apysaka apie S.Dariaus tarnybą Lietuvos karo aviacijoje.
8. *J.Balčiūnas*. Tėviškės akimirkos. 1993 m. 128 psl.
Biržų raj. Kirdonių kaimo istorinė - etnografinė apybraiža.
9. S.Dariaus ir S.Girėno transatlantinis skrydis. 1993 m. 16 psl.
Buketėlas lietuvių ir anglų kalbomis apie pirmąjį lietuvių transatlantinį skridimą.
10. *J.Namikas*. Europa iš oro, 1993 m. 72 psl. (II leidimas)
ANBO-IV lėktuvų grupės skridimo apie Europą 1934 m. dalyvio įspūdžiai.
11. *A.Gamziukas*. Aviacija Lietuvoje 1919-1940. 1993 m. 56 psl.
Trumpa iliustruota aviacijos raidos nepriklausomoje Lietuvoje apžvalga.
12. *J.Mikėnas*. Gyvenimo skrydis. 1994 m. 100 psl.
Žymaus lakūno ir dalininko keramikos atsiminimai.
13. *M.Krygeris*. Rūstūs prisiminimai. 1994 m. 80 psl.
Lietuvos Respublikos prokuratūros ypatingųjų bylų tardytojo atsiminimai, apimantys 1934-1944 m. periodą.
14. *V.Dovydaitis*. Lemta buvo išlikti. 1994 m. 132 psl.
Vasario 18-osios akto signalaro sūnaus, žinomo sklandytojo ir žurnalisto atsiminimai.

2.204474

LIETUVOS NACIONALINĖ
MARTYNO MAŽVYDO BIBLIOTEKA

2.204476

Lietuvos nacionalinė
M. Mažvydo biblioteka

000294579

MATAS (MOTIEJUS) KRYGERIS g.1905.II.21 Alytaus vlsč., Jasunskų k. 1923 m. baigęs Marijampolės realinę gimnaziją paskirtas pradinės mokyklos mokytoju. 1924 - 1928 m. Vytauto Didžiojo universitete studijavo teisę, gavo teisininko diplomą. 1928 - 1932 m. - Šiaulių apygardos teismo teismo kandidatas. 1932 - 1940 m. - Lietuvos prokuratūros apylinkės, apygardos ypatingasis tardytojas. 1940 - 1941 m. Vilniaus universiteto vyr. dėstytojas, dėstė kriminalistiką. 1941.VII.11 paskirtas Šiaulių apygardos teismo prokuroru. Tų pačių metų rugpjūčio mėn. gėtapo suimtas ir metus kalintas Tilžės kalėjime. 1942.X - 1944.VII - Kauno advokatas. Po karo dirbo Vilniaus universiteto, Kauno finansinio technikum, Kauno politechnikos instituto dėstytoju. 1951 - 1977 m. vadovavo "Drobės" įmonės juridinei tarnybai. Nuo 1977 m. pensininkas, gyvena Kaune.